

Лідія СУХИХ

ДО 350-ї РІЧНИЦІ КОНОТОПСЬКОЇ БИТВИ 1659 року.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА ВІЙНА 1658–1659 років:

ПРИЧИНИ Й ПЕРЕДУМОВИ

У 2008 р. минуло 350 років від часу підписання 6/16 вересня 1658 р. українсько-польського Гадяцького договору про входження українських земель під назвою Велике князівство Руське разом із Польщею і Литвою до федеративного державного утворення – Речі Посполитої. Договір затверджено на польському сеймі у травні 1659 р. На 2009 р. припадає 350-а річниця перемоги українського козацького війська над московським у Конотопській битві 1659 р., що відбулася на завершальному етапі українсько-російської війни 1658–1659 рр. Ці відомі в українській історії події відбулися за нетривалого гетьманування Івана Виговського, обраного на цей високий уряд після смерті Богдана Хмельницького.

Іван Виговський був яскравою й неоднозначною особою, водночас – чи не найбільш спірною постаттю в українській історіографії. Офіційна Росія однозначно і надовго поставила на ньому тавро “изменника”, і це незважаючи на те, що гетьман спочатку у своїй зовнішній політиці дотримувався саме проросійської орієнтації. Достатньо різкою є негативна оцінка діяльності й особистості гетьмана українськими козацькими літописцями, передусім Самовидцем¹, Григорієм Грабянкою², Самійлом Величком³, а також в “Історії Русів”⁴ та ін. Логічне пояснення цьому надав Валерій Шевчук: “козацькі літописи, здебільшого, не були пам’ятками індивідуального суспільного думання, а пам’ятками думання певної верстви, у цім випадку кола діячів саме російської орієнтації... Очевидно, саме вони й спричинилися найбільшою мірою до творення негативного міту про Івана Виговського, і цей негативний міт живився й укріплювався не тільки російською, а й офіційною, залежною від неї, українською історіографією”⁵. Наведемо ще одне міркування – історика Тетяни Яковлевої. На її думку, і в дореволюційній, і в радянській україністиці “період гетьманства Виговського взагалі відокремлювався од усієї попередньої історії України, і причини загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні історики шукали в особі Виговського. Оголошуючи його таємним прибічником Польщі, дослідники вдавалися до надмірних спрощень, не помічаючи, що ба-

гато з тих проблем, які загострилися під час правління Виговського, виникли ще за Хмельницького”⁶.

Безумовно, чимало праць істориків є помітним внеском у вивчення теми; насамперед слід згадати вчених, об’єднаних у Науковому товаристві ім. Шевченка, учня М. С. Грушевського – І. П. Крип’якевича та ін. Однак, на наш погляд, найбільшою бідою української історичної науки (не тільки під час вивчення окремого її періоду, але й загалом) є надмірна заполітизованість. Результатом такої заполітизованості є те, що навіть сучасні історики, створивши значний доробок у вивченні періоду гетьманування Івана Виговського вже за незалежності України, інколи створюють інші, порівняно з попередніми, стереотипи, допускають навішування ярликів, оцінки, що звучать як приниження особи гетьмана. Наведемо тільки один, але часто вживаний у сучасних публікаціях сюжет – про викуп майбутнього гетьмана з татарського полону всього лише за одного коня (сюжет взято з козацького літопису, де його подано у формі переказу (“як говорять старі люди”)⁷. І виходить: чого ж надалі можна було очікувати від настільки дешево оціненої людини? Факт заполітизованості сучасної історичної науки має свої об’єктивні причини, а в цій статті питання порушено насамперед для того, щоб хоч трохи стримати самих себе у скочуванні на такий шлях.

Аби спробувати уникнути вже означеної проблеми – про відокремлення в історіографії періоду гетьманування Івана Виговського від усієї попередньої історії України, намітимо схематично основні проблеми Гетьманської України – Війська Запорозького, що існували в останній рік життя Богдана Хмельницького. Відзначимо при цьому, що через його тяжку хворобу роль Івана Виговського помітно зросла, його функції розширилися. Прослідкуємо в загальних рисах, вирішення яких саме з цих проблем перейшло до Івана Виговського і як згодом новий гетьман вирішував їх – у руслі чи всупереч діяльності Богдана Хмельницького. Визначення цих проблем здійснимо за авторитетною й узагальнюючою працею Валерія Смолія та Валерія Степанкова, які глибоко дослідили період гетьманування Богдана Хмельницького⁸.

Невдовзі після укладення 1656 р. Віленського перемир’я між Річчю Посполитою і Московською державою⁹, коли було відхилено всі висунуті Богданом Хмельницьким пропозиції, а делегацію Війська Запорозького не допущено до участі у переговорах, у гетьмана стався перший інсульт, хоч тоді на деякий час хворобу вдалося перемогти. Упродовж лютого – березня 1657 р. стан здоров’я Богдана Хмельницького різко погіршився; він уже майже не рухався, проводячи більше часу в ліжку. При цьому автори вказують, що гетьман намагався сам вирішувати найважливіші справи, хоча дедалі більшу роль відігравав генеральний писар Іван Виговський. Наприкінці січня – на початку лютого 1657 р. відбулися переговори з Готардом Веллінгом, послом шведського коро-

ля Карла X Густава. Гетьман наполягав на визнанні Карлом X таких кордонів незалежної держави, які б включали всю стару Україну аж до Вісли¹⁰. Укладення договору було відкладено. Навесні в Чигирині перебував уже новий шведський посол – Густав Лілієкрона. Переговори з ним, а також з новим послом від Трансільванії – Францом Шебеші, Богдан Хмельницький почав у першій декаді червня, в центрі їх уваги були кордони Української держави. 1 березня в Чигирин прибули: австрійське посольство Петра Парцевича (мета – посередництво у справі замирення Війська Запорозького з Річчю Посполитою) та польське посольство Станіслава-Казимира Беневського (спроба схилити гетьмана до розриву союзу з Московією і відносин з Трансільванією, а також відкликання корпусу Антона Ждановича). Гетьман затягував переговори з ними. З Станіславом-Казимиром Беневським переговори велися, вже виключно через Івана Виговського, ще й у липні.

Найбільш наповненими й досить напруженими були українсько-московські стосунки. 17–18 січня 1657 р. гетьман провів переговори з російським послом А. Лопухіним; зокрема, йшлося про обрання московського царя польським королем. Богдан Хмельницький запевнив посла у вірності договору з Росією, але почав здійснювати зовнішню політику, відмінну від російської. Активна зовнішня українська політика викликала негативну реакцію Москви. У зв'язку з цим до Чигирина 29 березня прибуло посольство стольника В. П. Кикіна, яке засвідчило поворот до більш жорсткої політики щодо України.

У кінці березня гетьман відправив послів у Крим й Порту з метою відновлення військово-політичного союзу; влітку загроза воєнних дій з ханатом різко зросла. Досить успішним у цей період був українсько-трансільванський похід до Польщі.

В останні місяці свого життя Богдан Хмельницький глибоко переймався долею гетьманської булави. Ще раніше, в українсько-московському договорі з Росією (Березневих статтях 1654 р.), він домігся фіксації права на пожиттєве гетьманство. На раді за участю не тільки старшин, але й війтів та бурмістрів, що відбулася в Чигирині в другій половині квітня 1657 р., він передав у спадок гетьманство своєму синові Юрію за умови, що булава перейде до нього тільки після смерті батька. Регентом (опікуном) 16-річного сина гетьман визначив генерального писаря Івана Виговського. Звертаємо увагу на те, що такий унікальний в історії України акт гетьман не здійснив одноосібно, але й не скликав для цього генеральну раду, а вирішив його на старшинській, за участю представників міщан. Надалі за подібним сценарієм діяв Іван Виговський.

Позитивно оцінюючи дії Богдана Хмельницького щодо встановлення спадкового гетьманства і в такий спосіб зміцнення влади, не можна не відзначити, що така ідея практично не мала підтримки в суспільстві

і трималася виключно авторитетом Богдана Хмельницького. Та й юний претендент не відповідав вимогам, що їх потребувала така висока посада.

Щодо акцентування частиною істориків диктаторських проявів у діяльності гетьмана: він фактично скасував Генеральну козацьку раду (що було більше позитивним, ніж негативним, бо зменшило роль деструктивних елементів), але постійно скликав ради – старшинську, або й тільки генеральної старшини, вирішуючи найголовніші питання саме через ці органи¹¹.

Влітку 1657 р. гетьман шляхом каральної експедиції придушив заколот на Січі, причому було розстріляно трьох полковників.

Намагаючись запобігти остаточному провалу трансільвансько-української кампанії проти Речі Посполитої (у травні 1657 р. на допомогу полякам виступило татарське військо), Богдан Хмельницький надіслав підкріплення корпусу Антона Ждановича; ним командував наказний гетьман Григорій Лісницький¹², згодом – молодий гетьман Юрій Хмельницький разом з військовим осавулом Іваном Ковалівським. Виданий гетьманом 1 серпня наказ про напрям походу війська, що не відповідав реальній обстановці¹³, військо, збунтувавшись, не виконало. Цей факт теж, безумовно, відіграв свою роль під час обрання нового гетьмана.

Уже при Богданові Хмельницькому гостро постало питання щодо його білоруських завоювань, насамперед – району Бихова і Чаусів. Незважаючи на тиск з боку Москви, гетьман так і не поступився у цьому питанні. Воно гостро стояло упродовж гетьманування Івана Виговського, який продовжив лінію свого попередника¹⁴.

Квітнева рада, яка вирішила питання щодо успадкування булави Юрієм Хмельницьким, у числі інших рішень відхилила пропозицію польського короля про укладення угоди. Ще М. С. Грушевський висловив припущення, що саме на цій раді обговорювалася ідея утворення Великого князівства Руського у складі федеративної Речі Посполитої, нарівні з Польщею і Литвою.

13 червня 1657 р. до Чигирина прибуло московське посольство Ф. В. Бутурліна, основний тягар переговорів з яким ліг на Івана Виговського через хворобу гетьмана. Все ж 19 червня Богдан Хмельницький прийняв російського посла; розмова між ними відбулася дуже гостра. Гетьман заявив, що не піде на розрив союзу з Швецією, а також рішуче відкинув домагання Москви надіслати російських воєвод до Чернігова, Переяслава й Ніжина (питання про воєвод гостро стояло упродовж усього гетьманування Івана Виговського). Під час ще однієї зустрічі гетьман засвідчив вірність союзному договору, однак не поступився нічим. Тоді цей союз було поставлено на межу зриву, зокрема відхилено прохання послів надати в Києві землі для російських стрільців; геть-

ман також відстояв право на самостійний зовнішньо-політичний курс. Отже, питання про воєвод і про території в Білорусії були головними причинами незгоди між українською і російською сторонами наприкінці життя Богдана Хмельницького. Іван Виговський, ставши гетьманом, їх не вирішив, але й не поступився. Ці питання, зокрема, стали головними у Жердівських статтях 1659 р., вироблених правобережними полковниками як умови переходу Війська Запорозького знову під владу царя¹⁵. Їх було проігноровано російським урядом у Нових або Додаткових Переяславських статтях 1659 р., під час скинення Івана Виговського й обрання гетьманом Юрія Хмельницького.

27 липня 1657 р. Богдан Хмельницький помер, ще за життя вирішивши питання про наступника, офіційно, на раді, закріпивши булаву за своїм сином Юрієм і зробивши її спадковою. Однак, як видно зі згадок у документах і нарративних джерелах, козацька старшина, тимчасово підкорившись волі гетьмана, фактично з ним не погодилася (точилися розмови про молодий вік гетьманича, про те, що до булави він ще не доріс, що не має послуху від полковників), відкладаючи на майбутнє Юрієве гетьманування. Найбільше такі настрої поширилися після невдалого для Юрія Хмельницького походу влітку 1657 р. на допомогу корпусу Антона Ждановича, насамперед з метою затримки наступу татар, і факту непослуху йому війська. Схоже, що саме під час цих подій відбулася чи не найбільша сутичка між двома групами старшини – відповідно прихильниками Юрія Хмельницького та Івана Виговського; тоді Богдан Хмельницький наказав потайки вбити чотирьох очільників опозиції. Згадка досить глуха, цей факт наводить тільки посол шведського короля до Війська Запорозького Густав Лілієкрона¹⁶. Проте, за іншими повідомленнями, у війську, очоленому гетьманичем, крім непослуху, нічого особливого (якогось бунту) не відбулося: після походу козаків було розпущено по домівках, а сам гетьманич разом зі старшиною повернувся до Чигирина вже після смерті батька; до речі, їм назустріч виїхав сам генеральний писар Іван Виговський¹⁷.

Так само досить глухі повідомлення є про заворушення у козацькому війську вже після смерті гетьмана, в результаті чого було вбито двох полковників – ніжинського і миргородського¹⁸. Про достатньо спокійну обстановку в Україні свідчить і той факт, що на період до похорону гетьмана (а це майже місяць!) усіх полковників і сотників було з Чигирина відпущено додому з тим, що вони з'їдуться вже на поховальну церемонію, одразу після якої мала відбутися рада для виборів гетьмана¹⁹. І ще одне: знищуючи полковників-опозиціонерів, Богдан Хмельницький, при його крутому норіві, з якоїсь причини двічі [!] зрештою мирився з Іваном Виговським у ситуації, коли він прямо довідувався про претензії генерального писаря на булаву²⁰. Чи не є це підтвердженням того, що мудрий гетьман і сам розумів, хто насправді має бути його наступником?

Відомі також претензії ще кількох старшин, окрім Івана Виговського, на гетьманську булаву. Так, у серпні 1657 р. Іван Груша (згодом генеральний писар у Івана Виговського) скликав раду, але свого обрання на гетьмана так і не домігся²¹. Питання про претензії на булаву Григорія Лісницького вимагає детальнішого дослідження: є свідчення про те, що він “хотѣль на гетманство”²², а також такі, що за певних обставин булаву й бунчук не віддав, “проча гетманство другу своєму Івану Выговскому”²³.

Отже, на серпень 1657 р. основним претендентом на гетьманську булаву залишався Іван Виговський – сподвижник Богдана Хмельницького (обидва разом стояли біля першовитоків Козацької держави), блискучий правник і дипломат. Згодом і козацькі літописці, й історики ставили йому в провину те, що він надто добивався булави. Але ж і мав для цього підстави, та й, зрештою, що то за політик, який би не добивався сходження на найвищий щабель влади.

Збереглися також окремі твердження про підкуп Іваном Виговським окремих старшин. Як не прикро, але здивувати цим, з відстані 350 років нашої історії, не виходить: так поступали згодом чи не всі його наступники; традиція, на жаль, існує дотепер.

На нашу думку, тогочасна еліта загалом підійшла до виборів гетьмана достатньо об’єктивно, зважено, по-державницькому (“до булави треба голови”), обравши реального претендента, найдостойнішого (чого не скажеш про її поведінку через два роки, коли того самого Івана Виговського скидали з гетьманства). І ті обвинувачення, що дотепер звучать на його адресу (знехтував волею Богдана Хмельницького, захопив владу, зруйнував монархізм, що вже народжувався тощо), слід зрештою відкинути. Аби переконатися у необхідності цього, достатньо спроектувати шлях розвитку Гетьманської держави і навіть шанси на її існування за умови, що Юрій Хмельницький, ще напівдитина, став би гетьманом уже в серпні 1657 р.

Отже, наприкінці серпня 1657 р. Іван Виговський став гетьманом Війська Запорозького (Козацької України; детальніше про його обрання буде далі). З самого початку йому довелося діяти за надзвичайно складних внутрішніх і зовнішніх обставин.

“Домова війна”.

Антигетьманський виступ Якова Барабаша–Мартина Пушкаря

Соціальна нестабільність, деструктивні настрої в українському суспільстві мали значні прояви вже під час Національно-визвольної війни, відчутнішими вони стали в останній рік життя Богдана Хмельницького, а найбільше – після його смерті, у кінці 50-х – першій пол. 60-х рр. 17 ст. Вдалу спробу оцінити цю ситуацію зробили автори “Історії українсько-го козацтва”²⁴. Безумовно, ця проблема ще потребує поглибленого ви-

вчення, насамперед внутрішніх процесів у суспільстві, бо, незважаючи на суттєві напрацювання сучасних істориків у цьому напрямі, все ж існує деяке перебільшення впливу зовнішньополітичного фактора, насамперед Москви, на державотворчий процес в Україні. На наш погляд, московські урядовці дуже пильно й кваліфіковано вивчали обстановку в Україні, підштовхуючи її розвиток у потрібному їм напрямі й успішно використовуючи на свою користь. Все ж доводиться визнавати, що всі безперервні конфлікти й навіть катастрофічні ситуації українці створювали власноруч. Справді, при вивченні періоду гетьманування Івана Виговського постійно на пам'яті вислів В. К. Винниченка про те, що історію України неможливо читати без брому, та рядок з відомого вірша Івана Мазепи “самі собі звоювали”. Це не заперечення значення геополітичного фактора в українській історії, що безумовно аж надто впливав на її розвиток, тільки акцентування на проблемі, що потребує поглибленого вивчення.

“Домову війну” (виступ Якова Барабаша – Мартина Пушкаря), що почала набувати обертів уже в жовтні 1657 р., достатньо повно описано істориками²⁵. Тому обмежимося тільки окремими спостереженнями й привернемо увагу до документів, виявлених у фондах ЦДІАК України стосовно власне виступу, а також загальному періоду гетьманування Івана Виговського, які ще не було включено до наукового обігу.

Вже в останній рік життя Богдана Хмельницького, під час його хвороби, а надто після смерті намітилася тенденція послаблення центральної, власне гетьманської влади в Козацькій Україні. Розпочалося відновлення виборності старшини, полковників. Мабуть, враховуючи ці тенденції, а також шукаючи підтримки старшини у складних ситуаціях, Іван Виговський відразу почав звертатися до старшинської ради частіше, ніж його попередник.

Істотні зміни сталися і в Запорозькій Січі. В умовах Національно-визвольної війни, як надзвичайних, посилювався притік сюди “з городів” покочаних селян і міщан, а також рядового козацтва. Не маючи засобів до існування, вони в умовах запорозької “вольниці” при звичаювалися до задоволення матеріальних потреб шляхом застосування зброї. Їх було доволі легко використовувати старшині при реалізації своїх планів, часто деструктивних²⁶.

Іван Виговський безумовно розумів, яку серйозну небезпеку становлять ці маси людей. Про це, зокрема, свідчить його намагання обмежити реєстр козацького війська 60-ма тисячами чоловік, навіть погоджуючись на те, аби це зробили царські комісари. Проблема, зокрема, обговорювалася в Москві у квітні 1658 р. під час перебування там посольства від гетьмана на чолі з Григорієм Лісницьким. У відповідь на пропозицію козацьких посланців надіслати з цією метою у Військо Запорозьке комісарів московські урядовці висловили сумнів,

чи не викличе це спротиву: “не будетъ ли въ войску какого бунту за то: которые казаки останутца за реистромъ и учнутъ говорить, что они служили въ войску противъ неприятелей ровно, а нынѣ оставлены, и отъ того въ томъ не будетъ ли какіе помѣшки?”. Однак посланці запевнили, що “тому де дѣлу помѣшки никакіе не будетъ, войско будетъ войскомъ: нынѣ де много именуется казаковъ, какъ реистру нѣтъ; а какъ де учнутъ писать въ реистръ, и прямыхъ де старыхъ служилыхъ казаковъ толко бѣ съ то число съ 60,000 и было, а то де все гултяи, а не прямые казаки [обидва рази – виділення *Авт.*]. А комиссаровъ бы де изволилъ великій государь послать людей мочныхъ, и при нихъ служилыхъ людей, чтобъ въ войску было страшно и бунтовъ бы никто всчинать не дерзаль и не смѣль”²⁷.

Така позиція – непопулярна, жорстка і надто несправедлива щодо цієї значної і переважно знедоленої частини українського суспільства, однак приборкання стихії, “вольниці” було чи не найважливішим завданням у справі українського державотворення, що й підтвердив подальший хід подій.

Ще одним небезпечним місцем стали прикордонні території Московської держави, куди під тиском надзвичайних обставин переселилося багато людей з Лівобережжя України. Ця проблема непокоїла ще Богдана Хмельницького, який ставив її перед московським царем. Загрозливих форм вона набула у зв’язку з виступом Барабаша–Пушкаря, причому не без допомоги російських воєвод: учасники виступу вільно рухалися через кордон в обох напрямках, залежно від піднесення чи спаду повстання. Це питання, зокрема, Іван Виговський обговорював у червні 1658 р. зі стольником Іваном Апухтіним, посланцем від царя до гетьмана: “изо многихъ де Войска его царского величества Запорожского черкаскихъ городовъ казаки и мѣщаны многие люди бѣгають его великого государя въ украинные города, а иные де селятца вновь на его великого государя землѣ Великія Росіи, а оттуды де приходя в черкаские города, собрався, тѣ самоволцы всчиняють бунты и межоусобіе и християнскимъ душамъ кровопролитіе. А и нынѣ де съ Мартыномъ Пушкаремъ съ тѣми самоволцы изъ тѣхъ его великого государя городовъ и слободъ были многие люди, а учиня всякое злое дѣло, бѣгають назадъ въ тѣ его великого государя украинные города и слободы; а Войска де Запорожского черкаские города и села ставятца пусты ... А преждѣ сего гетманъ Богданъ Хмельницкий и я у него, великого государя, о том милости просили многиджы”²⁸.

Відмінності у настроях і орієнтації знедоленої маси населення-черні²⁹, спостерігалися й залежно від регіону. Це зазначали, зокрема, всюдисущі московські спостерігачі. Так, стольник Петро Скуратов, посланий до Івана Виговського (перебував у Війську Запорозькому в травні–червні 1658 р., але його характеристика прямо стосується й більш раннього

періоду)³⁰, відмічав: “А которые твои государевы черкасские города по сю (ліву – *Авт.*) сторону Днѣпра, которыми я холопь твой ѣхаль, тѣ всѣ желаютъ, чтобъ быть въ тѣхъ городахъ твоимъ государевымъ воеводамъ; а заднепровские козаки говорятъ въ розговорехъ: Пушкарь хочеть тово, чтобъ быть государевымъ воеводамъ, а у насъ де тово николи не будетъ”³¹. Промосковську орієнтацію демократичних елементів (черні) лівобережної частини Війська Запорозького заперечувати не доводиться. М. С. Грушевський вбачав першопричину такого становища в “панських потягах старшини”, через що чернь у боротьбі проти цього шукала допомоги “в московській адміністрації – заведенню нейтрального – як їй здавалось – воєводського правління”³².

Опозиційність кошової старшини Запорозької Січі, яка прагнула повернути собі провідну політичну роль, зростала вже в останні роки гетьманування Богдана Хмельницького. Відразу після смерті гетьмана ці настрої досить чітко проявилися. Предметом конфлікту стали вибори нового гетьмана, коли Івана Виговського обрали не на генеральній військовій, а на старшинській раді, при цьому запорожців теж практично було проігноровано (Богдан Хмельницький отримав булаву саме на Січі). З документів можна судити, що серед перших заходів нового гетьмана було настановлення нового кошового отамана на Січі. Про це йдеться в листі Івана Виговського до київського воєводи Андрія Бутурліна від 30 серпня 1657 р.: “Я, установя нового кошевого гетмана, и приказал ему, чтобъ шель въ полѣ и на переправахъ татарских засажалися”³³. Судячи з пізніших документів, цим гетьманським ставлеником був Пашко³⁴. Схоже на те, що Січ відразу й цілком відкинула гетьманські ухвали і конфронтація між двома владними інституціями – гетьманською й кошового отамана, почала набувати обертів. Яків Барабаш змінив титул “отаман” на “гетьман”, у такий спосіб намагаючись урівняти себе в правах з городовим гетьманом, завів свої клейноди, гармати, що означало активне формування опозиції. Перемагали корпоративні інтереси, державна ідея приносилася в жертву. Наступним кроком було звернення по допомогу до Москви: в кінці листопада запорожці відправили туди своє посольство, основною метою якого була заміна Івана Виговського на гетьманському уряді³⁵. У відповідь гетьман заблокував Запорожжя, заборонивши довозити туди запаси з волості, наполягав на настановленні запропонованої ним старшини (на думку М. С. Грушевського, це почалося в жовтні 1657 р.)³⁶. Така політика згодом дала деякі, хоч і невеликі результати: на кінець року Січ нібито підкорилася гетьманові, щоб звільнитися від блокади. На деякий час запорожці погодилися на гетьманського ставленика Пашка (зберігся його лист до гетьмана, датований 16 лютим 1658 р.)³⁷. Однак, згодом одержавши від царя певні знаки прихильності, “партія” черні знову поновила Якова Барабаша на уряді.

Особливо загрозовою ситуація стала, починаючи з грудня 1657 р., коли на боці опозиції відкрито виступив полтавський полковник Мартин Пушкар (потаємно підтримував її й раніше) як претендент на гетьманську булаву. Полтавський полк, територіально близький до Січі, мав з нею тісні економічні зв'язки. Виникла велика загроза від того, що досить значна за розмірами територія фактично вийшла з-під контролю гетьманської влади. Ця загроза посилилася, коли контрольована опозицією територія збільшилася за рахунок частини Миргородського полку (це вже сталося у березні 1658 р.), що теж виступив проти гетьмана (на кінець березня вся східна Полтавщина по діагоналі Переволочна–Лохвиця, об'єднавшись з Запорожжям, стала ареною повстання)³⁸. Ускладнювала ситуацію подвійна гра Москви, яку цілком влаштувала соціальна нестабільність в Україні, що послаблювала гетьманську владу, перешкоджаючи цим державному будівництву. Все це призвело до неконтрольованості ситуації; почалася справжня війна. Перша велика відкрита битва між сторонами сталася 25 січня 1658 р. Тоді на втихомирення бунтівників Іван Виговський зібрав козаків, додавши до них наймане військо, а за старшого поставив Івана Богуна. Наймане військо складалося переважно з сербів, його очолював брацлавський полковник Іван Сербин. Це не військо з-за Дунаю, як стверджував Мартин Пушкар, а саме найманий підрозділ. Запровадження такого регулярно війська в Українській державі почалося ще за життя Богдана Хмельницького, активним прихильником нововведення був тоді генеральний писар Іван Виговський³⁹.

Битва закінчилася відступом гетьманського війська. Дещо несподіване зауваження щодо поведінки і дій Івана Богуна в ході здійснення акції зробила дослідниця Тетяна Яковлева: «Мабуть, громадянська війна була надто непривабливою для Богуна. Найталановитіший полководець України дозволив себе розгромити й відступив, не вдаючись до своїх улюблених хитрощів»⁴⁰. Звичайно, моральний фактор мав значення не тільки для Івана Богуна⁴¹, але й для гетьмана. Проте, якщо Богун відступив свідомо, то невже наважився заплатити за це 300 або й 500 життів своїх соратників!? Саме такими двома різними цифрами визначаються його втрати. Кілька документів з описами битви 25 січня опубліковано⁴². У ф. 1791, Чугуївська приказна ізба, що зберігається в ЦДАК України, виявлено ще один невідомий дотепер документ (див. док. № 1 у додатку). У ньому зміївський воєвода повідомив чугуївського (обидва – урядовці Московського царства) на основі двох листів Мартина Пушкаря обставини бою і перемоги опозиції.

Мартин Пушкар не змирився і не визнав Івана Виговського за гетьмана й після Переяславської ради (лютий 1658), на якій того втретє було обрано на гетьманство. Тому для гетьмана настав час рішучих дій. У березні він уклав союзний договір з Кримським ханатом, зару-

чившись у такий спосіб суттєвою допомогою для перемоги над опозицією⁴³. Близько 25 березня в Чигирині зібралася рада, на якій Іван Виговський хотів зректися гетьманства, але полковники умовили його залишитися на цьому уряді. На раді було ухвалено послати козацьких представників до царя, аби він вплинув на Пушкаря (посольство Григорія Лісницького), водночас намічено план воєнної кампанії проти опозиції з залученням Орди⁴⁴. Думка про необхідність самостійно покінчити з опозицією була найбільш реальним і правильним рішенням Івана Виговського.

Активною була й політика Мартина Пушкаря, керівника на цей час запорозько-чернецької (від “чернь”) опозиції: так її назвав Михайло Грушевський. З Коша зі своїми загонами вийшов і Яків Барабаш. Окрім постійних звернень до Москви Пушкар розгорнув збройну боротьбу аж до терору. При цьому Іван Виговський відкрито обвинувачував російську сторону в потуранні повстанцям: “въ наших де правах такъ належить: не повиненъ полковнику и никому дать грамоты, кроме гетмана: все раправуетъ одинъ гетманъ; а вы де учинили всѣхъ гетманами, подавали Пушкарю и Барабашу грамоты, и отъ тѣхъ де грамотъ бунты всчались”. Гетьман заявив, що “нынѣ де иду на Пушкаря и смирю его огнемъ и мечемъ; гдѣ ни будетъ утѣкать, там его доставать, хотя и въ государевы города уйдетъ”⁴⁵. Справжня війна розгорнулася в травні, коли на українській території почали активні дії татари. Зокрема, 12 травня вони доценту знищили містечко Броварки⁴⁶. Цікавий документ від 13 травня 1658 р. стосовно подій у Броварках виявлено в ЦДІАК України (див. док. № 2 у додатку), в основу якого покладено відомості, отримані безпосередньо від Якова Барабаша та Мартина Пушкаря. Ще в одному документі від 25 травня (див. його під № 3) повідомлялося про тісну осаду табору Мартина Пушкаря козацько-татарським військом, що передувала вирішальному боєві, який відбувся 31 травня: загоны опозиції було розгромлено, а її керівника вбито⁴⁷.

Документ № 4, стосується дещо іншого епізоду в українсько-московському протистоянні, хоч теж має зв’язок з остаточною ліквідацією опозиції. Поява його має таку передісторію. Та частина опозиції, якій вдалося врятуватися після розгрому наприкінці травня (сховалися за московським кордоном), зі вступом у червні на територію України Г. Г. Ромодановського, відразу приєдналася до московського війська. В її числі був Яків Барабаш, видачі якого категорично вимагав Іван Виговський. Зрештою московський уряд вирішив відіслати Якова Барабаша до новопризначеного київського воєводи В. Б. Шереметєва, нібито для подальшого передання його гетьманові. Не вповні повіривши обіцянці, прихильники гетьмана вирішили силоміць захопити його. Це й було здійснено 24 серпня, коли запорозького бунтівника під охороною перевозили через Гоголів, що належав Остафію Виговському, батько-

ві гетьмана. Якова Барабаша було доставлено спочатку в Переяслав, а згодом – до табору гетьмана. У відповідь В. Б. Шереметєв вислав каральні загони, які спалили Гоголів, Бровари, Світильне та ін. Тоді ж було знищено Бориспіль; до речі, у ньому мав маєтність Данило Виговський, брат гетьмана⁴⁸ (док. № 4). Ще один документ з пропонуваної підбірки (док. № 5) стосується самого початку українсько-російської війни 1658–1659 рр., коли Іван Виговський на чолі козацько-татарського війська здійснював похід у напрямі московського кордону, аби остаточно ліквідувати рештки військових загонів опозиції.

**Тричі обраний гетьманом.
Політика Івана Виговського
на обстоювання української державності**

Іван Виговський – чи не єдиний гетьман в історії Української козацької держави, якого тричі, на радах, обирали на гетьманство і з яким тричі московський уряд намагався укласти договірні статті (проекти їх додано до пропонуваної публікації; див. їх під №№ 6, 7 і 8). У тому, що договори так і не вступили в силу, не останню роль відіграла непоступливість Івана Виговського, коли йшлося про державні інтереси.

Першу раду (так само як і другу) детально висвітлено в історичній літературі, тому, тільки коротко виклавши хід подій, додамо деякі свої зауваження. Похорон Богдана Хмельницького відбувся у неділю 23 серпня (2 вересня) 1657 р. в Суботові⁴⁹. Існує згадка про те, що вже цього дня, 23 серпня, в Чигирині відбулася рада “при зачинених воротах”, на якій Юрій Хмельницький зрікся гетьманської влади через свою молодість⁵⁰. В опублікованих документах йдеться про раду, що відбулася 25 серпня (4 вересня) у дворі Хмельницьких в Чигирині, але це практично була аудієнція, надана стольнику В. П. Кикіну, посланому у Військо Запорозьке з царською грамотою після одержання в Москві повідомлення про смерть Богдана Хмельницького⁵¹. На раді, що зібралася у дворі Хмельницьких другого дня – 26 серпня (5 вересня), у складі старшини і “всього поспільства”, за свідченням В. П. Кикіна, було зачитано Березневі статті (українсько-московський договір) 1654 р.: “тѣ статьи, что ... присланы отъ царского величества съ судьею Самойломъ [Богдановичем-Зарудним] да съ полковникомъ съ Павломъ Тетерею”. Після цього всім Військом на гетьманство обрано Івана Виговського (“покамѣста взмужаетъ прежнего гетмана Богдана Хмелницкого сынъ Юрья Хмелницкой”), йому було вручено булаву і надано право “писатся гетманомъ”⁵². Деякі нюанси додає оповідь посланця путивльських воєвод в Чигирин Іллі Роколова, який теж був на раді, зокрема, що жалувану грамоту царя зачитав сам Іван Виговський уже після свого обрання⁵³. Тут буде доречно відзначити явну тенденційність оповіді про цю подію в літописі Самовидця, на що вказали ще М. С. Грушевський, М. Н. Петровський та інші історики.

Конфлікт між Чигирином і Москвою виник вже в момент обрання гетьмана. Українська сторона офіційно не звістила царя про смерть Богдана Хмельницького, мало того, самостійно провела гетьманські вибори, маючи на увазі повідомити царя тільки про результати цих виборів. Московська сторона чекала іншого – попереднього погодження усіх дат, хоч у Березневих статтях 1654 р. про це не йшлося. Тому ще 28 вересня 1657 р. (не кажучи вже про “статейний список” царського послання А. С. Матвеева, датований початком вересня) російська сторона продовжувала титулувати Івана Виговського писарем⁵⁴, отже, фактично не визнавала вибори дійсними. Про факт невизнання Івана Виговського гетьманом згодом було заявлено і в Маніфесті Війська Запорозького до володарів Європи (жовтень 1658 р.)⁵⁵.

Подальше загострення стосунків між сторонами відбулося у зв'язку з приїздом у Чигирин на початку вересня (ймовірно, 2-го чи 3-го) А. Матвеева. Його “статейний список” зберігся тільки у фрагментах: він без початку і без кінця, є тільки два зошити – 3-й і 6-й⁵⁶. Місія А. Матвеева тісно пов'язана з подіями в Україні у жовтні 1657 р. – з т. зв. бунтом Григорія Лісницького, причиною якого стала поява “царських пунктів”, нібито запропонованих як основа договору українській стороні, й наступним повторним обранням на гетьманство Івана Виговського. Через те, що основний документ – “статейний список” А. С. Матвеева, зберігся тільки фрагментарно і про “царські пункти” там сказано дуже мало, серед дослідників теми немає єдиної думки щодо авторства “пунктів”. Все ж українські історики вважають, що це не була підробка української сторони, бо вимоги московського уряду про запровадження воєвод ще в кількох містах окрім Києва, про утримання українським коштом ратних людей (тобто, питання про доходи), передання білоруських земель у відання московського царя⁵⁷ та ін. пункти гостро стояли ще за Богдана Хмельницького (його лінію на відмову від поступок продовжив новий гетьман), звучали вже й за Івана Виговського⁵⁸. В існуванні таких пунктів були переконані й сучасники, насамперед Станіслав-Казимир Беневський. Однак російська дослідниця Тетяна Яковлева не погоджується з тим, що автором проекту “пунктів” був царський уряд, відкидає також авторство Григорія Лісницького та Івана Виговського й категорично стверджує, що цей документ – “очевидна фальсифікація”, а сфальсифікував його Юрій Немирич – “політичний авантюрист”, “спритний авантюрист”, нерозбірливий у засобах досягнення поставленої мети, аж до застосування вбивства⁵⁹.

Враховуючи такі думки істориків, ми пропонуємо увазі читачів док. № 6. Звичайно, стиль документа, спосіб викладу змісту однозначно свідчить про те, що його оформлено в Україні, може навіть і Юрієм Немиричем, як припускає дослідниця Тетяна Яковлева, з метою організації, кажучи сучасною мовою, громадської думки. Однак, на наш

погляд, документ, створений у формі листівки (з деякими перебільшеннями, акцентуванням, як того вимагає жанр), безумовно відображав надіслані з Москви умови для нового українсько-російського договору і незалежно від конкретного виконавця (автора тексту), створений з ініціативи Івана Виговського людьми, яким він найбільше довіряв.

Зміст статей, що став відомим в Україні відразу після смерті Богдана Хмельницького, найбільше, після повернення посольства Павла Тетері з Москви у серпні 1657 р., було поширено насамперед на Лівобережній Україні, де намічалася тенденція до покори Москві. У кінці вересня – на початку жовтня 1657 р. найактивніше в цьому напрямі діяв миргородський полковник Григорій Лісницький⁶⁰, збираючи на території полку ради й агітуючи проти Москви. Схоже на те, що саме через нього гетьман розгорнув агітацію на Лівобережжі. Про “бунт” Лісницького і “пункти” збереглися численні згадки в документах⁶¹.

Непрямим підтвердженням існування цих “царських пунктів”, надісланих з А. Матвеевим, можна вважати й скасування царською грамотою від 18 жовтня 1657 р. посольства О. М. Трубецького до Війська Запорозького, що фактично було тимчасовим відступом російського уряду від наміченої мети (хоч офіційна Москва заперечувала спробу нав’язати ці договірні статті: (“такихъ пунктовъ не бывало”)⁶².

9 жовтня 1657 р. повідомлялося, що “у гетмана и у всех полковниковъ въ Корсунѣ буде рада о пунктахъ, которые нинѣ отъ тебя, великого государя, присланы к нимъ”, – і далі перелічено ті самі пункти, що містить й поданий нами док. № 6⁶³. 11 (за іншими даними – 21 або 25) жовтня Іван Виговський скликав Генеральну раду на полі поблизу Корсуня: “И гетманъ де Иванъ Выговской булаву имъ, полковникомъ, отдалъ и говорилъ, что онъ гетманомъ у нихъ быть не хочетъ для того, которые де пункты отъ тебя, великого государя, присланы к нимъ, и в тѣхъ де пунктахъ написано, что прежние ихъ вольности отнять; и онъ де, гетманъ, в неволѣ быть не хочетъ”⁶⁴. Присутні на раді умовляли гетьмана взяти назад булаву. І він “за словами” [ухвалою] всього війська, що було на раді, прийняв булаву, а всі присутні присягнули стояти за вольності “всѣ вмѣстѣ заодно”. Після цього гетьман роздав усім полковникам універсали про те, що “вольностемъ ихъ быть по прежнему”⁶⁵. Слід при цьому відзначити, що разом з усіма, одностайно, голосував і полтавський полковник Мартин Пушкар. Більшість присутніх на раді, у т. ч. й гетьман, висловилися за продовження союзу з Москвою. Проти цього виступили полковники Зеленський, Богун і ще третій (його прізвище в документі не названо)⁶⁶. Рада також ухвалила рішення щодо союзу зі Швецією⁶⁷. Після Корсунської ради 9 жовтня 1657 р. було відправлено листа до царя Олексія Михайловича з посланцем – корсунським осавулом Юрієм Минецьким з товаришами. У ньому повідомлялося про обрання Івана Виговського гетьманом, про-

понувалося затвердити його права і права Війська Запорозького⁶⁸, а для прийняття присяги (затвердження виборів гетьмана) – послати свого уповноваженого. Мета – підтвердження гетьманства Івана Виговського грамотою, такою, яка була у Богдана Хмельницького.

Грамотою від 30 листопада цар сповістив гетьмана про відрядження до нього з такою місією боярина Б. М. Хитрово⁶⁹. Наказ царя цьому послові (так само як і Матвєєву) зберігся у фрагментах; він вміщує нові царські пункти. На запропоновані статті Іван Виговський дав письмову відповідь, яку скріпив власним підписом: “Его царского величества Запорожского Войска гетманъ Выговский рукою власною”⁷⁰. Саме цю відповідь гетьмана, частину документа – наведено в додатку під № 7; його підпис, виконаний як скріпа, подано курсивом, з розміщенням як у документі. У коментарях до пунктів-відповідей Івана Виговського нами подано вимоги (“пункти”) московської сторони, вміщені у власне наказі. Такий спосіб подання пунктів, очевидно, є найбільш чітким. Вміщені в наказі Березневі статті 1654 р. (збереглися фрагментами; їх ще не було сфальсифіковано) дають підставу вважати, що Б. М. Хитрово мав вимагати ствердження договору 1654 р.⁷¹.

Прибувши в Україну, Б. М. Хитрово сам розіслав запрошення на раду, призначену ним же у Переяславі⁷² на 25 січня 1658 р. Посол прибув у місто саме цього дня, однак приїзду гетьмана йому довелося чекати аж до 7 лютого. З останнім прибули “обозной, и судья, и полковники, и сотники, и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь многие люди”; поіменний склад учасників ради добре видно з запису про роздавання царських соболів⁷³. Очевидно, що це були прихильники Івана Виговського або ті, хто обрав нейтральну поведінку. Опозиція на раду так і не прибула, хоч чекали її ще тиждень, а до Мартина Пушкаря двічі посилали делегації⁷⁴; свого посланця до полтавського полковника відправив і новообраний київський митрополит Діонісій Балабан⁷⁵. Нагадаємо, що рада відбулася вже після перемоги Мартина Пушкаря 25 січня 1658 р. поблизу Говтви над військовими загонами, посланими проти нього Іваном Виговським (див. док. № 1).

На раді Івана Виговського знову, вже втретє, було обрано на гетьманство; він і полковники присягли на вірність московському цареві у соборній церкві за присутності митрополита, після чого відбулося вручення царської жалуваної грамоти на підтвердження його гетьманства і всяких військових прав. М. С. Грушевський вважав, що затвердженню Івана Виговського на гетьманство передували переговори між сторонами щодо остаточного погодження привезеного Б. М. Хитрово проекту договірних статей, тобто, укладення договору (док. № 7). Саме “договором” називала цей документ московська сторона; це слово нею вжито двічі. У тексті док. № 7 ми виділили його напівжирним шрифтом. Після складання присяги гетьмана цареві було зачитано “стат-

ті Богдана Хмельницького”, ймовірно, було також оголошено й нові узгоджені статті. М. С. Грушевський припускав, що переговори велися у ширшому руслі – й щодо митрополита, благословення патріарха, про доходи, утримання залог, але з цих питань домовленості досягнуто не було. Датою цього “перяславського договору” історик вважає 15 лютого 1658 р.⁷⁶. А ми звертаємо увагу на те, що Іван Виговський остаточно затвердження договору відклав до часу свого приїзду в Москву. Гетьман до Москви так і не поїхав через внутрішню небезпеку від виступу Мартина Пушкаря та ін.⁷⁷, натомість у квітні 1658 р. вислав до царя посольство у складі Григорія Лісницького, Івана Богуна та Прокопа Бережецького. Згідно з гетьманським наказом посольство мало вимагати дій Москви щодо припинення виступу Мартина Пушкаря, Степана Довгаля і Якова Барабаша. За це гетьман погоджувався на впорядження царськими комісарами реєстру 60-тисячного козацького війська і на запровадження воєвод із залогоми, крім Києва, ще й у шести українських містах: Ніжині, Чернігові, Полтаві, Миргороді, Білій Церкві й Корсуні⁷⁸.

З усього видно, що Іван Виговський не мав великих надій на допомогу Москви у внутрішньому замиренні в Україні. Ось як оцінює тогочасну політику Москви російська дослідниця Т. Г. Яковлева: “Очевидно, що соціальна нестабільність в Україні цілком задовольняла Москву: не бажаючи доводити ситуацію до вибуху, царський уряд грав подвійну гру, сприяючи послабленню гетьманської влади. Стабілізація внутрішнього становища в Україні не відповідала інтересам царя, бо вона призвела б до посилення державного будівництва”⁷⁹. Тому гетьман уклав договір з Кримським ханатом і зумів наприкінці травня 1658 р. розбити загони Мартина Пушкаря.

То був великий успіх Івана Виговського, що значно зміцнив його позиції. Та він дістався надто дорогою ціною: насамперед ціною 50 тис. українських життів, загублених з обох боків⁸⁰, а також згодою гетьмана і старшини, наданою взимку 1658 р., на присилання до 6 українських міст воєвод з залогоми та ін. – див. про це у додатку (док. № 7). Однак, до остаточної ліквідації опозиції було ще далеко.

Навесні 1658 р. у Москві вже активно готувалася нова царська адміністрація для України: було визначено конкретних воєвод у шість названих українських міст, у кожне з них також посилалися залоги з ратних людей у 200–300 чоловік⁸¹. Керувати цією справою в Україні було доручено київському воєводі В. Б. Шереметеву. Зокрема, він мав слідкувати за складанням 60-тисячного козацького реєстру, вивчати всі джерела прибутків та ін.⁸². М. С. Грушевський припускав, що московський уряд збирався запровадити при гетьманові свого резидента з невеликою залогою, вважаючи, що таке завдання мав стольник І. Д. Апухтін, місія якого перебувала в Україні навесні – на початку

літа 1658 р.⁸³. Допустити запровадження всього переліченого означало б фактичне знищення української державності, що її було обстоювано у боротьбі з опозицією. Але й повна відмова від цього фактично означала розрив з Москвою, війну.

Наказ Москви воєводі Г. Г. Ромодановському про надання допомоги Івану Виговському у боротьбі проти Мартина Пушкаря надійшов 6 червня 1658 р., тобто тоді, коли полтавського полковника вже не було живого⁸⁴. Він вирушив в Україну 13 червня. З його приходом відразу активізувалася опозиція, що змусило гетьмана зібрати військо й разом з татарами виступити проти воєводи та опозиції. Близько 20 липня 1658 р. у Чигирині зібралася рада. На виконання її рішень “онь, гетмань ... пошоль на околничего и воеводу на князь Григорья Григорьевича Ромодановского для того, чтобы ему выдал Барабаша, и чтобы великого государя воеводамъ въ черкаских городѣхъ не быть; а будетъ де Барабаша не выдасть и въ городѣхъ воеводы будутъ и онъ де гетмань в города воеводъ пустить не велить и учнетъ битца; а брату де своему Данилку Выговскому да съ нимъ полковникомъ ... съ полками велѣль, собрався, итить и стать подъ Киевомъ, и велѣль послать къ боярину и воеводамъ къ Василью Борисовичю Шереметеву съ товарищи говорить, чтобы они изъ Киева зъ государевыми ратными людми вышли и шли къ Москвѣ а будетъ де не выдутъ, и гетмань де велѣль Киевъ осадить...”⁸⁵. На раді також було вирішено виконати те, про що думав Богдан Хмельницький ще 1654 р.: знищити повстанців, які осідали під захистом московських воєвод на Слобожанщині, поблизу українського кордону, й на Січі. Виходячи з усіх цих обставин, московський уряд 23 липня наказав Г. Г. Ромодановському негайно повернутися в Білгород; він виконав цей наказ тільки після ще одного розпорядження.

У серпні відбулася облога Києва козацьким військом, очоленим братом гетьмана – Данилом Виговським. Цю акцію розпочато на виконання рішення вже згаданої Чигиринської ради про ліквідацію інституту воєвод в Україні, тобто, йшлося не тільки про недопущення у шість міст новопризначених воєвод, але й про те, аби позбутися ще й київських, де вони були з 1654 р., згідно з Березневими статтями. Однак операція поблизу Києва очікуваного успіху не мала⁸⁶.

11 серпня 1658 р. гетьман Іван Виговський разом з Чигиринським, Корсунським та Іркліївським козацькими полками та 20 тис. татар (за іншими даними – 7 тис.) виступив за Дніпро. 1 вересня передові козацько-татарські загони прийшли під російське прикордонне місто Кам’яне⁸⁷: “и нынѣ де онъ, гетмань, со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ и с Крымскими татараы въ зборѣ и хочеть итти за тѣми своевольники. И естли де будетъ тѣхъ своевольниковъ учнутъ укрывать въ его царского величества въ городѣхъ или въ полкѣхъ и онъ де, гетмань, за тѣхъ своевольниковъ и съ государевыми ратными людмы учнетъ битца”⁸⁸.

Саме під час цього походу, 6(16) вересня 1658 р. у таборі поблизу Гадяча представники української і польської сторін підписали Гадяцький договір. Однак уже на цьому етапі зміст пунктів, що їх пропонувала українська сторона, було значно урізано. На думку М. С. Грушевського, Іван Виговський, та й старшина державницької партії, “з боєм давали виривати з державного плану української політики живі шматки і перевертати його на те лахміття, яким стала в останніх редакціях Гадяцька угода”⁸⁹. Подальші дії українського гетьмана свідчать, що укладення у вересні 1658 р. Гадяцької угоди не означало його остаточної переорієнтації з Москви на Варшаву. Та й власне ця переорієнтація була викликана насамперед міжнародними та внутрішніми чинниками, що склалися на цей час й поставили Україну в нові умови. Іван Виговський продовжував курс Богдана Хмельницького (вироблений спільно) на багатовекторну зовнішню політику.

У цьому зв’язку навряд чи можна погодитися з висновком Т. Г. Яковлевої про те, що восени 1658 р. “Виговський метушиться і звертається по допомогу до всіх водночас”⁹⁰. Саме завдяки багатовекторній політиці, що враховувала всі міжнародні фактори і здійснювалася з початком Національно-визвольної війни середини XVII ст., стало можливим утворення Української держави в міцному кільці могутніх сусідів. Звичайно, бували невдачі, інколи їх траплялося навіть більше, ніж успіхів. Але ж і завдання обидва українські лідери поставили відразу й на всі часи: створити державу, що включала б територію, де тільки звучить руська мова. Які у цьому були труднощі, відступи, невдачі й навіть провали – добре видно з відстані в 350 років.

Зокрема, у відповідь на активізацію політики Московського царства щодо Швеції та враховуючи загальну розстановку зовнішніх сил, гетьманський уряд вживав заходів щодо пошквалювання українсько-шведських відносин. Про це засвідчили декілька документів, передусім листи – Івана Виговського до шведського короля Карла X Густава та його брата – герцога Адольфа від 8 жовтня 1658 р., Даниїла Олівєберга до шведського короля від 9 жовтня 1658 р., Юрія Немирича до герцога Адольфа від 11 жовтня 1658 р.⁹¹. До них слід додати й “Маніфест Війська Запорозького до володарів Європи”, датований орієнтовно жовтнем 1658 р., автором якого вважається Юрій Немирич, в якому викладено комплекс причин розриву України з Московським царством. Основними серед них були тотальні порушення московською стороною давніх прав і вольностей, втручання у внутрішні справи України, найбільше під час виступу Якова Барабаша – Мартина Пушкаря. Копія цього акта теж відклалася у Національному архіві Швеції; її, за спостереженням укладачів т. 6 ч. III АЮЗР – “Акты Шведского государственного Архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.)”, виконано тим самим почерком, що й уже згадуваний лист Юрія Немирича від

11 жовтня 1658 р. Ймовірно, цю копію було надіслано у Швецію десь в один час з названими чотирма листами. В українській історіографії авторство цього документа традиційно приписується саме Юрію Немиричу. Порівняння ж двох документів – листа Юрія Немирича до герцога Адольфа від 11 жовтня 1658 р. (ф. 2236, оп. 1, спр. 62) та “Маніфесту Війська Запорозького до володарів Європи” (там само, спр. 19; без точної дати й підписів) засвідчило, що основний текст обох документів справді написано одним почерком, але, найпевніше, писарем, бо почерк Юрія Немирича (підписав перший документ – лист) відрізняється від того, яким написано основний текст обох документів. Звичайно, за стилем “Маніфест” може належати Немиричу. Однак, безперечно, документ ще потребує ідентифікації, насамперед встановлення точної дати складання, а головне – відшукання його оригіналу. Починаючи з 1993 р., Маніфест у перекладі з латини на українську мову було опубліковано щонайменше п’ять [!] разів, однак глибокого дослідження причин і дати його появи, авторства, змісту й способу його оприлюднення дотепер все ще немає⁹².

Ще одним важливим напрямом зовнішньої політики Івана Виговського залишалися союзницькі стосунки з Кримським ханатом. Не маючи достатньої кількості надійного власного війська, гетьман вже навесні 1658 р. звернувся по допомогу до татар; завдяки їхній підтримці тоді йому вдалося розгромити загоони Мартина Пушкаря. У вересні 1658 р. гетьман залучив татар для участі у поході в напрямі українсько-московського кордону. Поведінка татар в Україні викликала бурхливий протест полковників і сотників, які обвинуватили гетьмана у застосуванні іноземного війська проти власного народу (“черкесів”). Тоді гетьман навіть виділив 600 сербських найманців для захисту населення від “союзників”-татар⁹³. Однак і в подальшому, в ході українсько-московської війни 1658–1659 рр., Іван Виговський змушений був звертатися по допомогу до татар (сплачуючи за це надто високу ціну), бо ні Польща, ні Швеція так і не надали, та й не могли надати через власні обставини, значної військової допомоги Україні (польський загін під командуванням коронного обозного Андрія Потоцького діяв у районі Києва).

Документи свідчать, що гетьман чекав і сподівався на листи московського царя у зв’язку з ситуацією, що виникла після підписання Гадяцького договору, швидше всього сподіваючись ще тоді уладнати конфлікт, не доводячи до остаточного розриву з Московським царством. Однак реакція царя була категоричною й жорсткою: довідавшись про укладення Гадяцької угоди, він розіслав грамоти, в яких оголосив гетьмана “зрадником” і закликав до боротьби з ним. Першу таку грамоту він надіслав 23 вересня 1658 р., звертаючись до Полтавського полку, Війська і всіх “малоросійських жителів”, у якій навіть був дозвіл на

обрання нового гетьмана⁹⁴. Саме про цю “друковану” грамоту йдеться у листі Івана Виговського до царя від 17 жовтня 1658 р., в якому гетьман відкинув обвинувачення на свою адресу⁹⁵. Подібні грамоти було надіслано й на Слобідську Україну. Дослідниця Тетяна Яковлева згадує про грамоту царя служилим людям і черкасам м. Харкова⁹⁶. У ЦДІ-АК України зберігається подібна царська грамота до козаків м. Острогоська⁹⁷; її наводимо у додатку під № 9. Наступним кроком царя було відправлення в Україну війська, очолюваного воєводою Г. Г. Ромодановським, разом з яким виступила невелика група козаків на чолі з сином Мартина Пушкаря – Кирилом, Степаном Довгалем та Іваном Дінцем. Під прикриттям московського війська відбулися “вибори”, а радше призначення нового гетьмана, хоч і наказного – Івана Безпалого⁹⁸, який фактично став лідером опозиції й мав значну підтримку з боку Москви. 20 жовтня 20-тисячне московське військо, підсилене слобідськими козаками Харківського, Сумського й Охтирського полків, виступило з Охтирки в Україну⁹⁹. 21 жовтня воно захопило Говтву, 24 жовтня – Миргород, 27 – Лубни (місто знищили козаки, що приєдналися до Ромодановського, причому діяли настільки активно, що московське військо спробувало їх зупинити)¹⁰⁰. Практично одночасно активізовано боротьбу проти козаків у Білорусі.

У відповідь Іван Виговський відновив військові дії в районі Києва, але 30 жовтня зазнав поразки. Складна ситуація склалася в районі Варви, на Сіверщині, де діяло козацьке військо на чолі з наказним гетьманом Григорієм Гуляницьким. Українсько-російська війна 1658–1659 рр. розгорілася¹⁰¹.

У такій обстановці московський уряд зробив ще одну спробу укладення договору з Військом Запорозьким, намагаючись знову скликати раду, на якій або залишити гетьманом Івана Виговського, пішовши йому на значні поступки або ж обрати нового гетьмана. Цю раду було призначено царем на 1 лютого 1659 р. в Переяславі¹⁰². З цією метою Олексій Михайлович доручив О. М. Трубецькому, що вже перебував з військом в Україні, почати переговори з гетьманом про припинення кровопролиття й укладення договору щодо повернення гетьмана у підданство московському цареві на основі широких поступок його вимогам. У таємному царському наказі О. М. Трубецькому від 7 лютого 1659 р. вміщено третій проект договірних статей з Україною. (Витяг з цього наказу – проект договору, подано під № 8). І справді, поступки царя неймовірно широкі: він навіть погодився в основу договору покласти статті Гадяцького пакту між Україною і Польщею¹⁰³. Однак ні ради, ні загалом якихось переговорів у тих умовах вже не відбулося. Тетяна Яковлева для пояснення зриву переговорів з московського боку реанімує надто вже відому оповідь про мудрого царя і злих воєвод, які діяли всупереч його волі й зірвали переговори¹⁰⁴. Звичайно, причин

набагато більше й вони глибші за своїм значенням, хоч відверто вороже ставлення з боку воєвод до Івана Виговського мало місце. Приклад тому – О. М. Трубецької, який всіляко підтримував як гетьмана Івана Безпалого. Якщо восени 1658 р. про налагодження стосунків між Московією та Україною ще можна було б вести мову, то у березні–квітні, коли на польському сеймі вже було ухвалено Гадяцький договір, про такий поворот подій годі було й думати.

Уже в другій половині квітня 1659 р. почалася облога Конотопа; наближався червень – час генеральної Конотопської битви, в якій козацьке військо в союзі з татарським здобуло блискучу перемогу над російським військом.

* * *

До статті додано 9 документів. З них № 1–5 і 9 публікуються вперше, їх скопійовано дипломатичним методом. № 6–8 спеціально для цієї публікації не копіювалися, хоч в ЦДІАК України є їхні мікрофотокопії з оригіналів, що зберігаються в Російському державному архіві давніх актів (РДАДА, див. їх у ЦДІАК України, КМФ–7), а подано за “Актами ЮЗР”.

Копіювання документів здійснив провідний науковий співробітник відділу давніх актів В. В. Страшко; він також брав участь у підготовці документів, узятих з “Актів ЮЗР”, до публікації.

¹ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 76–82.

² Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 114–121.

³ *Величко Самійло*. Літопис. У 2 тт. – К., 1991. – Т. 1. – С. 216–264; Т. 2. – С. 51, 89, 148 та ін. – див. за іменним покажчиком.

⁴ *Історія Русовъ или Малой Россіи*. – М., 1846. – К., 1991. – див. у цьому виданні за іменним покажчиком.

⁵ *Шевчук Валерій*. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVII ст. У 2 кн. – Кн. 1. – К., 2007. – С. 299.

⁶ *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 5.

⁷ *Величко Самійло*. Літопис. – Т. 1. – С. 217.

⁸ *Смолій Валерій, Степанков Валерій*. Богдан Хмельницький. – К., 2003. – С. 368, 377–391.

⁹ Обидві сторони зобов'язалися спільно діяти проти Швеції і Бранденбургії (цю умову так і не було реалізовано); під тиском Москви в угоду було включено пункт проте, що царя Олексія Михайловича на найближчому сеймі буде обрано польським королем, а після смерті Яна-Казимира – короновано) – див. про це: *Зашкільняк Леонід, Крикун Микола*. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 184.

¹⁰ Богдан Хмельницький фактично вимагав виконання Рандотських домовленостей (договору), укладеного з ініціативи шведського короля Карла X Густава 6 грудня 1656 р. (Рандот – замок у Семигородді) про спільні дії

Швеції та її союзників (Бранденбургії, Семигороддя, Війська Запорозького та ін.) проти Речі Посполитої. Союзники домовилися, в разі перемоги над Річчю Посполитою, поділити її землі між собою; до Війська Запорозького мали відійти всі українські землі – див. *Запекільняк Леонід, Крикун Микола*. Історія Польщі. – С. 182. Саме на основі цих домовленостей у поході семигородського війська на чолі з кн. Дьєрдем (Юрієм) П Ракоці взяв участь 20-тисячний корпус Війська Запорозького під командуванням Антона Ждановича.

¹¹ Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2006. – С. 251–252. А заяву Івана Виговського на Корсунській раді (жовтень 1657 р.), коли його вдруге обирали на гетьманство: “при небожчикѣ Богданѣ Хмельницкомѣ рады и совѣту промежъ нами ниякова не бывало; и нынѣ вы меня обрали гетманомѣ, и я безъ вашего войскового совѣту никакихъ дель делать не буду” [див. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). – Т. 4. – СПб., 1863. – С. 43] слід розглядати як суто агітаційну.

¹² Саме йому, Лісницькому, Богдан Хмельницький вручив булаву й бунчук. Цей факт ліг в основу т. зв. бунту Лісницького; детальніше див. про нього далі. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 56.

¹³ 23 липня 1657 р. семигородський князь, оточений польськими й татарськими загонами, підписав акт капітуляції поблизу м. Меджибіж. Див. *Запекільняк Леонід, Крикун Микола*. Історія Польщі. – С. 182.

¹⁴ Про проблему політичного підпорядкування Південно-Східної Білорусії і, зокрема, Старого Бихова, за Богдана Хмельницького див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою. – К., 2001. – С. 151–177. Дослідник, зокрема, дійшов висновку, що “все вказувало на те, що боротьба за Білорусь між офіційною Москвою та Чигирином в умовах міжгетьманства має розгорітися з новою силою, причому, позиція українського керівництва в порівнянні з його опонентами виглядала відверто слабшою” (с. 177 названої праці).

¹⁵ Детальніше про це див.: *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 342 і далі.

¹⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). – Ч. III. – Т. VI. Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии. – К., 1908. – С. 314; *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т. 10. Роки 1657–1658. – К., 1998. – С. 4.

¹⁷ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 5, 9.

¹⁸ Акты ЮЗР. – Т. 11. – СПб., 1879. – С. 759.

¹⁹ Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 794–795.

²⁰ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 189; *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. 1654–1657. – К., 1997. – С. 1438–1439.

²¹ *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 119.

²² Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 56; *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 88.

²³ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 189; див. про це також: *Петровський Микола*. З легенд Хмельниччини // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – Т. 1. – К., 1928. – С. 176–178.

²⁴ Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. – Т. 1. – К., 2001. – Розділи 3, 4, і 5.

²⁵ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, двадцяти книгах. – Т. 10. 1657–1658. – К., 1998; *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998; *Бульвінський А. Г.* Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. – К., 2008. До кожної з цих праць додано ґрунтовну бібліографію.

²⁶ Див. про це: Історія українського козацтва. – Т. 1. – С. 254–256; *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 96–97.

²⁷ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 208.

²⁸ Там само. – С. 242.

²⁹ Чернь – рядове козацтво, “менше товариство”, на відміну від старшини й значного військового товариства. В Україні 17 ст. слово не мало образливого, презирливого змісту. Підтвердженням цього є назва загальної (генеральної) козацької ради – “чорна”; така рада була яскравим проявом демократії у Війську Запорозькому. В одному з тлумачних словників вказано, що термін виник за аналогією з “черню” бджолиного рою (бджола звичайна – найпоширеніший вид бджіл; робоча бджола цього виду має чорне тільце). В документах 17 ст. вживається саме як термін для означення загальної маси козацтва. Для прикладу візьмемо “Статті, подані запорозькими посланцями Михайлом Івановим з товаришами”, надіслані 26 листопада 1657 р. від кошового отамана (в документі – кошового гетьмана) Якова Барабаша, де термін “чернь” вживається багато разів як самоназва. Наведемо його вживання тільки на одній сторінці – 192 публікації документа: “Войску Запорожскому и всей черни днепровой и городской”, “а кого мы всѣмъ войскомъ, чернь, на гетманство оберемь...”, “городовая чернь съ нашею днепровою чернью единомышленны” (всі виділення – *Авт.*).

³⁰ Стольник В. П. Кикін, який прибув у Чигирин 23 серпня 1657 р., виконуючи доручення щодо вивчення ставлення на Україні до запровадження в містах московських воевод, доповідав після розмов зі старшиною в Чигирині: “они, начальные люди того не похотятъ, чтобъ быти у нихъ въ городѣхъ царского величества воеводамъ” (Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 797), але по дорозі, з Путивля, через лівобережні міста: “говорилъ съ войтами и съ мѣщаны и съ рядовыми казаками” і дійшов висновку, що “убогимъ людемъ то годно, чтобъ были у нихъ по городамъ царского величества воеводы, а инные того и не хотятъ” (Там само. – С. 805).

³¹ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 127.

³² *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 374.

³³ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 12.

³⁴ Пашко Савович, Павло Савович Гомон; див. *Бульвінський А. Г.* Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. – К., 2008. – С. 616.

³⁵ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 191–194.

³⁶ Там само. – Т. 4. – С. 56, 68, 70; *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 102–104.

³⁷ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Т. 3. – К., 1898. – С. 278–279.

³⁸ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 154.

³⁹ Детальніше про це див. *Крип'якевич Іван*. Сербі в українському війську 1650–1660 рр. // Записки НТШ. – Т. 129. – Львів, 1920. – С. 81–93.

⁴⁰ *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 126.

⁴¹ Варто згадати, наприклад, події березня 1651 р., коли під час оборони Вінниці від польського війська Мартин Пушкар привів на допомогу Іванові Богуну Полтавський полк.

⁴² Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 4–5, 269; Т. 4. – С. 91.

⁴³ Там само. – Т. 15. – С. 5.

⁴⁴ Там само. – Т. 7. – С. 206; Т. 4. – С. 103–105.

⁴⁵ Там само. – Т. 4. – С. 125.

⁴⁶ Там само. – Т. 4. – С. 120–123; Т. 7. – С. 221–225.

⁴⁷ Там само. – Т. 15. – С. 176.

⁴⁸ Див. про це: Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 154; Т. 7. – С. 256; Т. 15. – С. 1, 261–262.

⁴⁹ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 12.

⁵⁰ *Дорошенко Дмитро*. Нарис історії України. – Т. 2 (Від половини XVII століття). – Мюнхен, 1966. – К., 1992. – С. 52.

⁵¹ Документи посольства В. П. Кикіна див.: Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 781–820.

⁵² Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 802.

⁵³ Там само. – Т. 4. – С. 11. Ще одну розповідь про раду її учасника – київського полковника Павла Яненка Хмельницького, див. там само. – С. 14.

⁵⁴ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 20–26; т. 7. – С. 181.

⁵⁵ ЦДАК України, ф. 2236, оп. 1, спр. 19. Детальніше про цей документ див. далі.

⁵⁶ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 20–26.

⁵⁷ У “білоруському питанні” Богдан Хмельницький і козацька старшина, спираючись на підтримку місцевого населення, йшли на відвертий конфлікт з Москвою. Гетьман ставив питання про передання йому Бихова, у такий спосіб намагаючись закріпитися в Білорусі. Генеральний писар Іван Виговський не раз звертався до царя з проханням повернути білоруські маєтки його дружини, уродженої Стеткевич, в Оршанському повіті після смерті її батька (див. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 717); подібна ситуація була і в його брата Костянтина, дружина якого теж мала маєтки в Білорусі. Іванові Виговському у відповідь повідомлено, що маєтки його тестя Стеткевича роздано різній шляхті, яка присягнула цареві, й відібрати їх не можна (*Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 25–26, 41–42).

⁵⁸ *Яковлів Андрій*. Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Ів. Виговським. – Записки НТШ. – 1933. – Т. 152. – Вип. III. – С. 117–134. Цю блискучу розвідку вченого було передруковано 1993 р., див.: *Яковлів Андрій*. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. II. Проекти договору за гетьманування Івана Виговського (1657–1659). – УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 122–128; *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 48–55.

⁵⁹ *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 240–248.

⁶⁰ Григорій Сахнович (Сахненко) Лісницький – шляхетського походження, його родове село – Лісники на Київщині (див. *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 9. – Кн. 2. – К., 1997. – С. 919), за ін. даними – с. Товстий Ліс на Київщині (*Литинський Вячеслав*. Твори. – Т. 2. – Філадельфія, Пенсільванія, 1980. – С. 193). На боці Богдана Хмельницького – чи не з 1648 р. (див. *Заруба В. М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 289). Є відомості про те, що деякий час працював у Військовій канцелярії, тобто, у підпорядкуванні писаря Івана Виговського; був генеральним суддею, наказним гетьманом, миргородським полковником ще за гетьманування Богдана Хмельницького.

⁶¹ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 33–34, 38–39, 41–42, 62–63, 70–71; т. 15. – С. 31, 87–88 (взято для публікації).

⁶² Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 39, 41.

⁶³ Там само. – С. 35.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. – С. 36.

⁶⁶ Там само. – С. 44.

⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 1, спр. 60, 70, 71; АЮЗР. – Ч. III. – Т. IV. – С. 332–338; *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 63–69.

⁶⁸ Саме гетьманські права й права Війська Запорозького були, на думку М. С. Грушевського, головними програмними пунктами ради. – див. *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 60.

⁶⁹ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. – Ч. I. 1649–1687. – М., 1858. – С. 90–91; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 78–79.

⁷⁰ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 94–99.

⁷¹ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 123; *Яковлів Андрій*. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. II. Проекти договору за гетьманування Івана Виговського (1657–1659). – УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 125.

⁷² Дозвіл на проживання гетьмана в Переяславі, а отже, перенесення в це місто столиці з Чигирини, надано царем у квітні 1658 р. у відповідь на прохання Івана Виговського. Однак через надзвичайний стан, в якому перебувала Україна й гетьманував Іван Виговський, переїзд відбувався поступово; невідомо, чи й встиг цей гетьман його завершити. Ось кілька прикладів із документів. У наказі бояринові В. Б. Шереметеву від 6 квітня 1658 р., зокрема, йшлося: “А къ гетману ... в Переяславль или в Чигирин послать дворянина...”. Саме в Переяслав направлялося посольство майора Булгакова (грудень 1658 р.–лютий 1659 р.). В статейному списку цього посольства йдеться й про те, що гетьман наказав не відпускати до його прибуття в Переяслав не тільки Булгакова, але й усіх інших послів і посланників. Відомо також, що Іван Виговський планував зимувати у новій столиці, для чого прибув до неї 10 січня 1659 р.; сюди ж приїхав митрополит Діонісій Балабан. Однак уже 16 січня гетьманові довелося виступити з Переяслава в похід на Г. Г. Ромодановського. Це далеко не всі факти, що зустрічаються в документах про перенесення Іваном Виговським столиці в це місто. Див. про Переяслав: Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 110; Т. 7. – С. 205, 268; Т. 15. – С. 295, 297, 301, 305, 365 та ін.

⁷³ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 100–102. На фоні саме цього документа буде доречним згадати про соболі та іншу оплату т. зв. московської служби Івана Виговського. Російський історик Тетяна Яковлева, сумлінно перерахувавши всіх соболів, що їх одержав Іван Виговський на посаді генерального писаря від російського уряду, все ж підкреслила, що, маючи таємні зносини з Москвою, він не чорнив Богдана Хмельницького в її очах, а, головне, будучи далекоглядним дипломатом, відразу зрозумів значення московського фактора для Козацької України – див.: *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 234–235. Достатньо повно цю тему розкрито ще 1928 р. українським дослідником – див.: *Наріжний Симін*. “Московська служба” Івана Виговського // *Записки НТШ*. – Т. 149. – С. 117–139. Згідно з його висновком, “ці зносини не були платними й не мали характеру служби Виговського Москві”, вони “в значній частині являються приватною дипломатичною діяльністю генерального писаря, які

підготовляли ґрунт для офіційної гетьманської політики або цю політику супроводили” (с. 139).

⁷⁴ Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 16.

⁷⁵ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. Изд. 2-е. – Т. 3. – К., 1898. – С. 287.

⁷⁶ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 143–145.

⁷⁷ Див., напр., Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 104, 105.

⁷⁸ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 206–219.

⁷⁹ *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина... – С. 257.

⁸⁰ Маніфест Війська Запорізького до володарів Європи. У кн.: *Чухліб Тарас*. Гадяч 1658 р. та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – С. 77.

⁸¹ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 149–150, 161–162, 163–166.

⁸² Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 202–204.

⁸³ Там само. – С. 225–245; *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 186–187.

⁸⁴ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 250–256.

⁸⁵ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 273–274.

⁸⁶ Про призначення воєвод й облогу Києва див.: Акты ЮЗР. – Т. 15. – № 3, 4, 5, 6; т. 7. – Док. № 84, 86; т. 4. – С. 189–190; *Бульвінський Андрій*. Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – К., 2003. – С. 177–180; *Його ж.* Українсько-російські взаємини 1657–1659 років ... – С. 521 та ін.

⁸⁷ *Бульвінський Андрій*. Українсько-російська війна 1658–1659 рр. ... – С. 179, 181 та ін. У статті досить детально описано цей похід українського війська.

⁸⁸ Цитату взято з відповіді гетьмана царському посланцеві Якову Портомоїну, який прибув у Чигирин 9 серпня – див.: Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 191.

⁸⁹ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 371.

⁹⁰ *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 281.

⁹¹ ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 1, спр. 64, 65, 103, 62; ці чотири листи опубл.: АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 356–362. Саме в оп. 1, що називається “Документи з архівних зібрань Швеції”, ф. 2236 ЦДІАК України зберігається у цифрових копіях т. зв. “Cosasika” з Національного архіву Швеції.

⁹² ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 1, спр. 19. Мова латинська: АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 362–369. Мова латинська. У перекладі на українську мову: “Слово”. – 1993. – № 11(78); *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 180–186; *Пам’ять століть*. – 1997. – № 3; *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев’яти томах*. – Т. 3. – Кн. Перша (третя чверть XVII ст.). – К., 2001. – С. 324–331; *Чухліб Тарас*. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – С. 71–78. За нашими спостереженнями, рік, що вказано на початку документа, дописано вже пізніше, може, архівістами чи кимсь з дослідників.

⁹³ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 176.

⁹⁴ ПСЗ. – Собрание первое. – Т. 1. – СПб., 1830. – № 236. – С. 461–467.

⁹⁵ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 183–185.

⁹⁶ *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 276.

⁹⁷ ЦДІАК України, ф. 1789, оп. 1, спр. 1, арк. 1. Оригінал.

⁹⁸ *Горобець Віктор*. Еліта козацької України ... – С. 206.

⁹⁹ Бульвінський Андрій. Українсько-російська війна 1658–1659 рр. ... – С. 187.

¹⁰⁰ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 196; т. 7. – С. 260–261.

¹⁰¹ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 281–301; Бульвінський Андрій. Українсько-російська війна 1658–1659 рр. ... – С. 188–198.

¹⁰² Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 203.

¹⁰³ Там само. – С. 204–206.

¹⁰⁴ Яковлева Тетяна. Гетьманщина ... – С. 286–287.

№ 1

1658 р., січня 30. – Відписка змійського воєводи Івана Ржевського до [чугуївського воєводи] Ісака Савича [Бунакова] з повідомленнями, одержаними від полтавського полковника Мартина Пушкаря, про перемогу полковника поблизу Говтви [25 січня 1658 р.] над об'єднаними силами козаків і найманих іноземних підрозділів, надісланими проти Пушкаря гетьманом Іваном Виговським, та про наміри гетьмана знищити м. Полтаву, а потім йти війною на українні [прикордонні міста]

Гдну Исаку Савичю Иван Ржевской челом бьет. В нншнем гдне во РѢС [1658 году] генворя въ Л [30] де[нь], часу в первом дни писал ко мнѣ на Змиев с Полтавы полко[вникъ] Мортынъ Пушкарь. А в листу ево написано: гетманъ де Иванъ Выговской ве[ли]кому гдрю изменил, идет де на нево, полковника Мортына Пушкаря, с леха[ми] и с татары и с нѣмцы с волохи і с сербы. И хочет де гдне город Полтаву огнем сжечь и людей всѣх высечь, а потом де хочет итит войною с татары под гсд[рв]ы укр[аинные] города нне зимою, покамѣсть Днепръ стоит. А татарове де [...] нн[е] окол Чигирина. И давает де им Иванъ Выговской стацбю и хоч[е]т п[...]оди[тъ] с татары и с лехами на гсдрвых воевод, на околничева и воеводу к[нзя] Гри[гория] Григоревича Рамадановского с товарищи и на ратных людей.

Да тово де гсдн[е] числа и часу писал ко мнѣ на Змиев он жа, полковникъ Мортынъ Пушкарь, другой листъ. А в листу ево написано: Иванъ де Выговской посылал на нево, полковника Мортына Пушкаря, войною лехов и сербов и волох и черкасы своявольных и генворя гдне въ Ке-м [25] числѣ с тѣми Івана Выговского с походными людми у нево, Мортына Пушкаря, был бой на Голтве и млстию Бжиєю и великого гсдря цря і великого кнзя Алєѣя Михайловича, всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росии сомодержца счастьем, тѣх посыльных людей он, Мортынъ Пушкарь, побил и многих людей в полон поймал. А полковник де Сербин ушол с малыми людми, а чаєт де тово он, что и Сербинъ не утечет. И тебѣ бы, гдне, по гсдрву указу тѣ вѣсти были вѣдомы, а с тѣми вестми послал я к тебѣ чюгуевского вестовщика Степана Миленина тово ж числа и часу.

На арк. 23 зв. написано:

1) гсдну Исаку Савичю

2) РѢС [1658] году генворя

Въ ЛА [31] де[нь] подал отписку чюгуевецъ полковой казакъ Степанъ Миленинъ.

ЦДІАК України, ф. 1791, оп. 2, спр. 37, док. № 19, арк. 23 і зв. Оригінал. Мова російська.

№ 2

1658 р., травня 13. – Відписка [білгородського воєводи кн.] Андрія Хілкова до [чугуївського воєводи] Ісака Савича [Бунакова] з повідомленням, одержаним від кошового отамана Якова Барабаша і полтавського полковника Мартина Пушкаря про те, що гетьман Іван Виговський на чолі козацького війська в союзі з татарами перейшов Дніпро і в бою поблизу с. Броварків переміг їх; у селі було розгромлено церкву, багатьох людей порубано або віддано татарам. Повстанці відступили і стали табором між Полтавою і Решетилівкою; населення налякане й втікало в ліси

Гсдну Исаку Савичю Оудрѣй Хилков челомъ бѣет. В ннѣшнемъ въ РѣС-м [1658] году майя въ ПІ [13] де[нь] писали ко мнѣ в Бѣлгород ис табору ис под Голтвы кошевый атаманъ Яков Борабашъ да плотавской полковник Мартын Пушкар. А в листу их написано, что де гетманъ Выговской с ордами и с ыными полками реку Днепръ перевезся на сю сторону, и село де Броварки ниже Голтвы татаровя и козаки црквъ Бжию и оброзы розбили и людей в орду поотдавали, а иных многих порубили. А оне де от тово бою от Голтвы отступили и стоят меж Плотавы и Решетилковки на Сухой Голтве. А из городов де многия люди розходит в леса. А хан де крымской по сю сторону Днепра з болшимъ собранемъ идет войною под Плотаву и под ыные гсдрвы украинные горо[ды]. И тебѣ б по гсдрву указу в Чюгуеве жит с вел[и]ким бѣреженемъ по городу и на отѣзжихъ сторожех сторожей держат ден и ноч и про приход воинских людей провѣдыват всякими абычай неоплошна, чтоб воинския люд[и] к Чюгуеву и к ынымъ гсдрвы украиннымъ городамъ бѣзвѣсно не пришли и людей не побили и в полон не поймали. А что у тебя про воинских людей каких вестей обявитца, и тебѣ б о тѣх вестях писат ко мнѣ в Бѣлгород. Да прислат бы тебѣ в Бѣлгород ка мнѣ на вести чюгуевских вестовщиков по очереди, каво пригоже. А в Бельгороде чюгуевских вестовщиковъ нѣт и вперед вестей к тебѣ писат не с ким.

На арк. 15 зв. написано:

- 1) гсдну Исаку Савичю
- 2) [...] въ [...] де подал тот лист
[...] Костан[тинъ] [...]

ЦДІАК України, ф. 1791, оп. 2, спр. 38, док. № 7, арк. 15–17. Оригінал. Мова російська.

№ 3

1658 р. травня 25. – Відписка [зміївського воєводи] Костянтина Мамалахова до [чугуївського воєводи] Ісака Савича [Бунакова] про те, що табір полтавського полковника Мартина Пушкаря взято в тісну облогу військом гетьмана Івана Виговського в союзі з татарами, і що ватаги татар з'явилися в районі Валок і Змієва

Гсдну Исаку Савичю Костентинъ Мамалахов челомъ бѣет. В ннѣшнемъ гсдне во РѣС [1658] году мая въ Ке [25] де[нь] писал ко мнѣ из Можевского Семень Быков. А в отписки ево написана: п[асы]лал де он с Валак в Платав[у]

[...] станичников Ларя с Урядной [...]щи для провѣдовани в[...] [...] людеі и чогуевъского стан[...] [...] с Уряднова к [Пл]таве не п[...] [...]шенской атаман, а не велел ему ехот для того, что де плотавского полковника Ма[р]тина Пуш-каря совсемъ осадили всакиа воинскиа люди, розных земель орды. Да маию въ КВ [22] *де[нь]*. в сѣзжей избѣ он жа Ларя с Урядной передо мною сказал: как де ѣхал он из Опошни в Валки ко мнѣ с листомъ и как будетъ на устье Коломака и стрелса де с ним пасечъник Байбур. Ходил де он, пасечъник Байбур, в степ и видел он на усть Коломака двѣ вотаги татар члвкъ с триста, чаёт, де Бердниченка иде к Валкамъ. И тебѣ бы, гсдне, тѣ вести были вѣдомы. А на Змиеве, гсдне, за чогуевъскими станичъниками, за Совелемъ Медынъцовымъ гоняли татарове на Водолаги реки и как они расмотря татарской свежей сакмы и старую память взяли, а новою покинули, і поехали в Змиевъ назад. И зо ним де, Совелемъ Медынцовым[ъ], гналас татар три члвка, и он де, Сов[елей], сто-ницаю зшел от тѣх людей въ [...] и тѣ де татаре в [...] назад а поехали вер[х] по Во[долаги] [ре]чъки, а чаёт тѣх татар от людей. А с т[е]ми вестми послал а, гсдне, к тебѣ в Чю[гу]евъ чогуевъского вестовщика Сомсо[на] Боркалова тово ж числа и часу.

На арк. 3 зв. написано:

1) гсдну Исаку Савичю

2) 3S [1658] году маия въ Ке [25] *де[нь]* подал отписку чогуевъской вестовъщикъ Самсонъ Боркалов.

ЦДІАК України, ф. 1791, оп. 2, спр. 37, док. № 3, арк. 3–5. Оригінал. Мова російська.

№ 4

1677 р., березня 24. – Розписка, видана київською жителькою Галею Дяденко мешканцям м. Борисполя про одержання нею грошей за порох, взятих у її чоловіка під час війни “першого шеремета” [восени 1658 р.]

Року Божого тисеча шѣстсотъ семьдесятъ сегого, месеца марта дня 24.

Я, Галя Семениха Дяденчиха, жителка Киевская, чиню вѣдомо симъ моимъ писмомъ, кому бы о томъ потреба будетъ, ижъ я вишьменованная Семениха изгодившися о дулг слушный вчинивши изъ жителми Богоспасаемого града Борисполя, так козаками яко и мещани, за порох, который брали в Семена Дяденка, мужа моего небожчика, подъ час войны першого шеремета, который наступуючи на оно реченное мѣсто Бориспол, при котором и мы застаючи, зо всѣмъ своимъ маеткомъ, мѣлисмо порохъ, зачимъ того часу до того пришло давалисмо тот порох не рахункомъ, бо кожному о здоровья и о души шло, хто тилко на тое способний был до бою, а звлаща огнистой стрѣльбы, брали не вагою. Зачимъ мне, позосталой по мужу своем, давалам позов на ихъ в мѣсто Бориспол, такъ до ясне велможного его милости пана Ивана Самойловича, пана гетмана его царского пресвѣтлого величества запорозского, якож и до его милости Войци Сербина, полковника переяславского, от которых писма отримавши показала, абы мени за тот порох погодили и заплатили; зачимъ тепер, за ведомом пана Ивана Новаковича, сотника Борисполского, Ивана Шорсткого, атамана городского, Йонисима Миневича, войта, и бурмистрами Грицком Мовчаном, Пилипом Василенком, Андърѣемъ Мурмаркою, квитую, отримавши от них за тот порох суму цѣлую, которая мнѣ

належна была, так козаков, мѣщан, якъ жон и дѣтей ихъ, не повинѣна южь болшь поновлят за тот порох, такъ я сама, яко и приятелѣ мои, близкии и далекии, вѣчными часы; на що для лѣпшой вѣри и певности и правного поспратя, казалам до книг мѣских записат, що ест и записано прилюдне зацних вышей писанихъ. Писан в ратушу Борисполском, року и дня вышписаного.

При том квитованом писмѣ были люди добрие, Хвеско Нехорошенко, хоружий сотни Борисполской, Микита Левоненько, атаманъ курѣнный пихотный, Грицко Васиченко, Апанас Гапоненко, Иля Радивовенко, Степан Вовнянка, Гордѣй Грищенко, товариство. Мищане: Евхим Бурѣнѣй, Тимушь Приймакъ и инших людей зацних немало.

Звишменованый вряд Борисполский Евстафий Ващенко, писар на тот час.

Местечко Борисполе в XVII-мъ веке. Акты мейского уряда 1612–1699 гг. с предисловием А. В. Стороженка // Киевская старина. – 1892. – Октябрь. Приложения. – С. 88–89. У передмові до видання відмічено, що на час його підготовки оригінал бориспільської актової книги зберігався в бібліотеці барона Шодуара в м. Івниця Житомирського повіту Волинської губернії. Подальша доля цієї актової книги невідома.

№ 5

1658 р., жовтня 2. – Відписка харківського воєводи Івана [Є]фросімова до чугуївського воєводи Ісака Савича [Бунакова] про те, що козацько-татарське військо на чолі з гетьманом Іваном Виговським стало табором між Куземином і Веприком і що, починаючи з 8 серпня, воно кілька разів чинило напади на Охтирку

Гсдну Исаку Савичю Иван Офросимов челом б[ѣт]. В нынешнемъ гсдне во Рѣз [1658] году октебря въ В [2] де[нь] писал [...] ахтырско[й] Максим Телегин с харковским вестовщ[и]ком съ Стенкою Борисенком про воин[скихъ] людей, про татар и про лехов и про [...]ских черкас и про гетмана Выговсково. И гетман де Выговской стоит с тата[ры] и з черкасы меж Куземина и Веприка [...] розпросе, де гсдне, перед ним азыки говорили: Выговсково полку черкасы а под Ахтырской де, гсдне, сентебря де ѿсаго числа и по се число татарова [и] черкасы безпресанно приходит и бо[и] де, гсдне, под Ахтырским были с тата[ры] и с черкасы. А с Валок, гсдне, приѣзжал ко мне в Харьковской чюгуевской станичъник Панкрат Дорогобуженын для проведыванья вестей про воин[ских] людей. А въ Валках де, гсдне, по се число все дал Бгъ здорово и вестей ник[а]ких въ Валках про воинских людей нет.

На арк. 10 зв. написано: гдну Исаку Савичю

ЦДІАК України, ф. 1791, оп. 2, спр. 39, док. № 10, арк. 10 і зв. Оригінал. Мова російська.

№ 6

[1657 р., вересень]. – Виклад царських пунктів (проект договірних статей)¹, надісланих, за припущенням, до гетьмана Івана Виговського і Війська Запорозького з посольством А. С. Матвєєва

Статьи, присланные отъ его царского величества до Войска Запорожского, чего отъ нашей земли во всей Малой Росіи требуетъ нынѣ ново по смерти небожика пана гетмана, не стоя на томъ, какъ есмь присягали исперва, при-

клоняюся до милости его царского величества, которую намъ до вѣчнаго часа, неотмѣнно постановя, съ нами додержати обѣщаль.

1) Чтобъ для князя Алексѣя Никитича Трубецкого всюды, куда будетъ ехать, были кормы и подводы; а какъ придетъ до Кіева, чтобъ вся старшина до него ѣхала.

2) Какъ придетъ съ войскомъ князь Григорей Григорьевичъ Ромодановской, чтобъ всюда станы по городамъ даны.

3) Аранды и всякіе пожитки зъ доходовъ податейныхъ, подати денежныя зъ десятины также и зъ животины, стацѣи выбирать, то все до казны его царского величества чтобъ отдано было.

4) Воеводы чтобъ не толко въ Нѣжинѣ, въ Черниговѣ, въ Переяславлѣ, въ Бѣлой Церкви, но и въ иныхъ городѣхъ пребывали и тамъ всегда были, и чтобъ въ тѣхъ городахъ города дѣлали, изъ волостей тѣхъ же живность имѣть итти на воеводъ и на ихъ войско.

5) О стрѣльцахъ, которые въ Кіевѣ, чтобъ имъ отведено покуды есть на лавку, на пашню и самимъ на житье.

6) Быховъ, которой поддался Войску Запорожскому, чтобъ вскорѣ присягу учинилъ его царскому величеству и залогу царского величества велѣно пустить.

7) Митрополита кіевского, кого оберуть, чтобъ его тамъ вскорѣ до святѣйшаго патріарха послано на посвященіе.

8) На Запорожьѣ чтобъ волныхъ казаковъ было 10,000, а тамъ такимъ, которые наймитами и холопами нашими были, которыми изъ своихъ городовъ жалованье и живность на срокъ давать должны; а то, что было постановили войска нашего на 50,000, то уже то нѣкакъ иначе обратити хотять.

9) Съ Ляхами докуды рубежъ имѣть вскорѣ, его царскому величеству чтобъ вѣдомость.

Акты ЮЗР. – Т. 15. – СПб., 1892. – С. 87–88².

¹ Ці статті додано до листа опозиційного гетьманові миргородського полковника Степана Довгаля, надісланого московському цареві Олексію Михайловичу 12 березня 1658 р. Додаток є одним з тих листів, що поширювалися по Україні. Інші згадки в Актах ЮЗР: т. 4. – С. 33–34, 45, 62–63, 70–71; т. 15. – С. 89–90. Для публікації взято найповніший варіант.

№ 7

1657 р., грудень. – Статті-відповіді гетьмана Івана Виговського на царські пункти, вміщені в наказі московському послу Б. М. Хитрово до гетьмана

- 1) ⁽¹⁾ “Которые бы козаки въ тѣхъ городехъ, где вашего *Его* царѣского величества ратные люди находятъся, мѣли *царского* яковыи ссор(ы) чынить и своеволю полнить, таковых на горлѣ казали-смо карать”.

⁽¹⁾ Далее в скобках “...” следуют ответы, написанные южнорусским почерком, на предыдущие статьи наказа, с собственноручною подписью гетмана, отмеченною здесь курсивом (*прим. упорядників “Актов ЮЗР”*).

- 2) “Къ Швѣйскому королю жадного посланника не посылаемъ, а теперь по указу вашего царского величества пошлю, и зъ чымъ посланники повернуть, той часъ зъ подлинною да вашего царского величества вѣдомостию пошлю, и листы, каковые будутъ, пришлю”.
- 3) “Якъ будучы у вашего царского величества, назадъ повернемъ, то ... о всихъ тыхъ людехъ зискъ учинимъ, и будетъ который полковникъ не будетъ чинить досить нашимъ универсаломъ, то и его подлугъ правъ нашихъ будемо караты”.
- 4) “По волѣ вашего царского величества, о Быхове, какъ ваше царское величество изволишь, я вшелякое вашего царского величества розказане полнити готовъ”.
- 5) “Говорили-смо з ближнимъ вашего царского величества окольничымъ и оруженичымъ и намѣсникомъ ржевскимъ Богданомъ Матвеевичемъ Хитровымъ зъ товариычы и постановилисмо быть воеводамъ въ городахъ вашего царского величества Малое России. А въ которыхъ бы городахъ мѣли вашего царского величества быть воеводы, якъ пресвѣтлые вашего царского величества дасть Богъ буду оглядать очы, доложу и васъ великого государя, вашего царского величества”.
- 6) “Якосмы постановили вскорѣ пресвѣтлые вашего царского величества оглядать очы, такъ о тыхъ всихъ статьяхъ говорили-смы зъ ближнимъ его царского величества окольничымъ и оруженичымъ и намѣсникомъ ржевскимъ Богданомъ Матвеевичомъ Хитровымъ зъ товариычы; на той часъ пресвѣтлые очы вашего царского величества огледившы и верное подданство отдавшы, счо ку славѣ вашего царского величества и ку расшыреню господарства вашего царского величества будетъ належало, доложу”.
- 7) Гетманъ съ нами, царского величества съ ближнимъ окольничимъ и оружейничимъ и намѣсникомъ Ржевскимъ съ Богданомъ Матвѣвичемъ съ товариыщи, учинилъ **ДОГОВОРЪ** [видѣлення наше – Авт.]: А буде и свейской Карль Густавъ король съ великимъ государемъ згоды никакіе не учинить, и тебѣ бѣ, гетману, потомужъ и на него Свейского короля Войско Запорожское, какъ о томъ къ вамъ царского величества указъ присланъ будетъ, послать; а кому полковникомъ и многому ль войску и на которые мѣста итти, о томъ бы ты, гетманъ, потому жъ **ДОГОВОРЪ** [видѣлення наше – Авт.] учинилъ.
- 8) “На Польского короля штобъ уси (бу)ли готовыми, заразъ универсалы списать казалисмыи самиго(товы)смы головы нашиы за достое(нство) вашего царского величества кл(асти), такъ же противко королеви Швѣ(д)скому и кождому вашего царского величества неприятелю”.

*величества**Запорозкого**Войска**гетманъ**Выговский**рукою*

- 9) “Въ ты(мь) была омылка, впредь того не будеть”. *власною*
- 10) Окольнічому жь и оружейничему и намѣстнику ржевскому Богдану Матвѣвичю съ товарищи говорить гетману, ково оберуть:

Вѣдомо великому государю, его царьскому величеству, что прїѣзжалъ въ Войско Запорожское не одиножды старецъ Даниль, а родомъ онъ Французскія земли, а нынѣ ходитъ въ мірскомъ платьѣ, а чернеческое скинулъ; а присыланъ бывалъ онъ отъ Свейского короля для лазучества и многую ссору чинилъ; и какъ тотъ старецъ Даниль впредь къ вамъ въ Войско Запорожское прїѣдетъ, и ты бѣ, гетманъ, велѣлъ ево задержать да отписать объ немъ къ царьскому величеству; а безъ указу царьского величества изъ Войска ево отнюдь не отпускали.

“Впредь того жадныхъ мы плотокъ не слухали *писалъ* и потымъ не будемъ слухать, и будетъ ли той Данило што межы нами противного чынити, мы его къ вашему царьскому величеству одошлемъ”.

Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 98–99. Див також: ЦДІАК України, КМФ–7, оп. 1, спр. 210.

У документі статті не нумеровано, це зроблено авторами публікації для чіткої організації коментування.

До п. 1. Йдеться про білоруські міста, де мало бути встановлено московські залоги, а козацьке військо виведене.

До п. 2. У наказі послові Б. М. Хитрово йдеться про надіслання до шведського короля українського посольства, якому доручалося добитися, “чтобъ онъ, свейской король, передъ царскимъ величествомъ в неправдахъ своихъ исправился” й уклав мирний договір з московським царем.

До п. 3. В наказі послові поставлено питання про повернення російських селян-утікачів з території Чернігівщини – міст Новгород-Сіверський, Стародуб і Почеп, та подальше недопущення сюди цих втікачів.

До п. 4. В наказі послові звучить вимога про відмову Війська Запорозького від білоруських міст Бихів і Чауси й підпорядкування їх царським воеводам. Іван Виговський у своїй відповіді говорив тільки про Бихів, а Чауси не згадав.

До п. 5. Поставлено вимогу про запровадження воевод і російських залог “въ знатныхъ городахъ” – Ніжині, Чернігові, Полтаві, Миргороді. Білій Церкві й Корсуні, “гдѣ пристойно, такъ же какъ и в Кіевѣ”, а утримувати їх на український кошт. Іван Виговський погодився, але остаточне вирішення питання відклав до часу своєї поїздки до Москви (її він всіляко уникав; вона так і не відбулася).

До п. 6. У цьому пункті Іван Виговський ще раз підтвердив свій приїзд у Москву, відкладаючи на той час остаточне вирішення усіх поставлених у наказі питань.

До п. 7. Цей текст належить не Івану Виговському, а Б. М. Хитрово.

До п. 8. Тут Іван Виговський відповідав згодою одночасно на дві вимоги наказу: щодо Швеції (див. п. 7), а також щодо Речі Посполитої: про участь козацького війська у бойових діях проти обох країн на боці московського царя.

До п. 9. Помилкою Іван Виговський визнав те, що в листах до московського царя підписувався разом зі старшиною “вольными подданными”, а потрібно, вказували йому, “писаться просто: царского величества подданнымъ”. Гетьманові також було зауважено, що він у листах до кримського хана взагалі не вказував свого підданства московському цареві; надалі це слід було робити. На думку М. С. Грушевського, помилка у підписі вкралася у Посольському приказі під час списування “съ бѣлорусского писма”, коли словом “вольный” було перекладено полонізм “повольный” – покірний, послушний (див. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 76–77).

До п. 10. Цей пункт вміщує наказ російської сторони, а також відповідь на нього (в лапках) гетьмана.

№ 8

1659 р., лютого 3¹. – Царські пункти, вміщені в таємному наказі боярину кн. О. М. Трубецькому для запропонування як проекту договірних статей гетьманові Івану Виговському та Війську Запорозькому з метою повернення їх у підданство московському цареві

А какъ гетманъ будетъ съ нимъ, бояриномъ, на съездѣ, и боярину гетмана всякими мѣрами уговаривать и великаго государя милостию обнадеживать, и что какіе отъ него великому государю досадительства и кресному цѣлованью преступлінія учинились, и тѣ ему вины отдать и обнадежить ево государевою милостию, что вины ево и впредь у великаго государя помяновенны не будутъ, все покрыто будетъ государевою милостию. И буде гетманъ учнетъ говорить, что онъ подъ государевою высокою рукою въ подданствѣ быти хочетъ, а на которыхъ статьяхъ, – о томъ бы договоръ учинить, и объявить нынѣшнюю присылку и статьи польского короля, а въ статьяхъ будетъ написано ему гетманство и воеводство Кіевское, а полковникомъ и инымъ начальнымъ людямъ шляхетства и вольности шлехеціе и маетности имъ въ Малой Росіи, – и примѣрся къ тѣмъ статьямъ и смотря по тамошнему дѣлу, и буде въ тѣхъ статьяхъ не будетъ самыхъ высокихъ и затѣйныхъ статей, которые не къ чести государеву имяни, и на тѣхъ статьяхъ договоръ учинить; а буде тѣхъ польского короля статей не объявить, а учнетъ говорить, чтобъ о статьяхъ договоръ учинить съ нимъ бояриномъ –

1) Буде Войскомъ Ивана Выговского любятъ и за гетмана ево впредь имѣть хотятъ, и ему гетманомъ по прежнему быть⁽¹⁾.

2) А буде учнетъ просить воеводства Кіевского, быть по его прошенью.

3) А буде на отца своего и на братью и на иныхъ друзей своихъ полковниковъ учнетъ просить иныхъ урядовъ, каштелянства и староствъ, быть по его прошенью.

4) А буде учнетъ просить на гетманскую булаву города въ прибавку, учинить по ево прошенью.

5) А буде учнетъ говорить, чтобъ въ Кіевѣ и иныхъ городѣхъ государевымъ бы воеводамъ и ратнымъ людямъ не быть и чтобъ боярина Василья Бори-

⁽¹⁾ Эта первая статья перечеркнута (прим. урядників “Актів ЮЗР”).

совича [Шереметєва] нынѣ изъ Кіева и ратныхъ людей вывести, потому что уже онъ гетманъ и воевода Кіевской и другому воеводѣ въ Кіевѣ быть не для чего, – и боярина вывести, а ратнымъ бы людямъ, сколькимъ великій государь укажетъ, быть; а буде о ратныхъ людехъ учнетъ говорить упорно, чтобъ и ратнымъ людямъ въ Кіевѣ не быть...⁽²⁾.

6) А буде учнетъ говорить о своевольникахъ, которые нынѣ бунтуютъ, чтобъ ихъ усмирить, и боярину говорить: многія крови разлитія междуусобеемъ ихъ нынѣшнымъ учинились, а съ обоихъ сторонъ въ междуусобіи побиты и разорены православныя христіяне, а бусурманы тому были ради, и чтобы съ ними миръ учинить безъ кровопролитія, а онъ бояринъ по указу великаго государя учнетъ ихъ въ миръ приводить.

7) А впредь буде взочнуть своиволи и учнутъ бунтовать, и ихъ смирать, а татаръ бы не призывать.

8) И чтобъ царское величество никакимъ ссорамъ не вѣрилъ и за своевольниковъ вступатьца не велѣлъ, а онъ ихъ смиритъ и безъ татаръ,⁽³⁾ – говорить, чтобъ отъ него была во всемъ постоянная правда, а царское величество никакимъ ссорамъ вѣритъ не учнетъ и за своевольниковъ вступатьца не велитъ.

8)² А о иныхъ статьяхъ, о чемъ учнетъ говорить, дѣлать, смотря по тамошнему дѣлу и примѣняясь къ прежнимъ статьямъ.

А какъ во всемъ договоры учинить, и что(бъ) на томъ на всемъ вѣру учинилъ со всѣми своими сродичи и съ полковники; а буде мошно на то привести, чтобъ крестья цѣловать и черни, потому что всѣ пошатались.

Акты ЮЗР. – Т. 4. – СПб., 1863. – С. 205. Див. також ЦДІАК України, КМФ–7, оп. 1, спр. 239.

⁽²⁾ Не дописано (*прим. упорядників “Актов ЮЗР”*).

⁽³⁾ Стоит знак [(*прим. упорядників “Актов ЮЗР”*).

¹ У складеному публікаторами документа заголовку (Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 204) помилково проставлено число 7 замість 3.

² Так в оригіналі: цифру 8 використано при нумерації двічі.

№ 9

1658 р., вересня [число не проставлено]. – Грамота московського царя Олексія Михайловича до козаків м. Острогозька з повідомленням про відхід від нього гетьмана Івана Виговського, з закликом залишатися вірними, боротися проти гетьманського війська і татар, з обіцянкою прислати на допомогу російське військо та переманювати на сторону царя прихильників гетьмана Івана Виговського

От пра і великого князя Алеѣѣя Михаивича, всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца в Острожеской ншимъ великого гдря служилымъ і всяѣкимъ жилецкимъ людямъ, імянно черкасомъ. Вѣдомо нам великому гдрю учинилос, что гетманъ Иванъ Выговской, забывъ Бга і по своіоі гднеі евангилскоі заповеді к намъ, великому гдрю, свое ѡбещаніе злохитрѣствомъ своимъ ізменилъ, и сложас с крымскими людьми, ідетъ на нши великого гдря украинные города. І какъ к вамъ ся нша великого гдря грамота придеть, і вы б паметуя Бга і

Прчтую его Бгомть і православную хрстіянскую вѣру і к намъ великому гдрю свое обещаніе по стоі евгилскоі непорочноі заповеді і нше великого гдря к себѣ жаловане, намъ великому гдрю служили со всяким усердством безо всякого сомнѣнія і к нашему б ізмѣннику к Ивану Выговскому не приставали. А будетъ измѣнникъ Иван Выговской іли его единомышленники под Востро-гошской городокъ придуть, і вы б прося у всещедрого Бга млсті і у Прчстые его Бгомтри і у всѣхъ свтхъ заступления, чинили над ними промысль, сколько вамъ млсрдїі Бгъ помощи подасть. А мы, великіі гдрь, за вашу службу и за соединеніе истинные православные хрстіянские вѣры пожалуемъ, от того ізмѣнника заступити велим. І нши великого гсдря воеводы с ншими ратными многими людьми для обороны вашея посланы і нше великого гсдря жаловане за вашу службу вамъ будетъ і вы б однолично, паметуя Бга і Прчстую его Бгомть і истинную православную хрстіянскую вѣру, намъ великому гсдрю служилі вседушно, і к ізмѣнником не приставали, и совѣту и ссылки с ними не чинили. А писати б вамъ к друзьямъ своим і к совѣтникомъ и ихъ наговариват, чтоб они от ізмѣнника ншго отстали и соединилис бы с ншими великого гсдря московскими ратными людьми. С вами заодно і татар побивали і всякой поискъ чинили, сколько млсрдїі Бгъ помощи подасть. Писанъ в ншмъ великого гсдря прствующ[им]ъ граде Москвѣ лѣта ЗРЗЗ сѣнтября въ... [число не проставлено].

ЦДІАК України, ф. 1789, оп. 1, спр. 1, арк. 1. Оригінал.

Лідія СУХИХ

До 350-ї річниці Конотопської битви 1659 року.

Українсько-російська війна 1658–1659 років: причини й передумови

Статтю присвячено гетьманові Івану Виговському – продовжувачу внутрішньої і зовнішньої політики Богдана Хмельницького. Гетьманування Івана Виговського проходило в складних умовах боротьби проти внутрішньої опозиції, яку очолювали кошовий отаман Запорозької Січі Яків Барабаш і полтавський полковник Мартин Пушкар. Значну увагу приділено українсько-російським стосункам. Іван Виговський був чи не єдиним гетьманом, з яким московська сторона так і не змогла укласти договірні статті, бо гетьман не поступився інтересами Козацької України. Це й стало основною причиною українсько-російської війни 1658–1659 рр., що завершилася перемогою козацько-татарського війська у Конотопській битві 1659 року.

Ключові слова: опозиція; статті договірні; вибори гетьманські, Гадяцька угода 1658 року; Конотопська битва 1659 року; ради старшинські; Маніфест від імені Війська Запорозького до володарів Європи; чернь; українсько-російська війна 1658–1659 років; гетьманство спадкове; Січ Запорозька; воеводи московські; Виговський Іван; Барабаш Яків; Пушкар Мартин; Немирич Юрій; Балабан Діонозій; Верещака Прокіп; Хмельницький Юрій.

УДК 94(477)"16"

Лидия СУХИХ

К 350-й годовщине Конотопской битвы 1659 года.

Украинско-русская война 1658–1659 годов:
причины и предпосылки

Статья посвящена гетману Ивану Выговскому – продолжателю внутренней и внешней политики Богдана Хмельницкого. Гетманство Ивана Выговского протекало в сложных условиях борьбы против внутренней оппозиции, возглавляемой кошевым атаманом Запорожской Сечи Яковом Барабашем и полтавским полковником Мартином Пушкарем. Значительное внимание уделено украинско-русским отношениям. Иван Выговский был единственным гетманом, с которым московская сторона так и не смогла заключить договорные статьи, потому что он твердо защищал интересы Казацкой Украины. Это и послужило основной причиной украинско-русской войны 1658–1659 гг., завершившейся победой козацко-татарского войска в Конотопской битве 1659 года.

Ключевые слова: оппозиция; статьи договорные; выборы гетманские, Гадячское соглашение 1658 года; Конотопская битва 1659 года; рады старшинские; Манифест от имени Войска Запорожского к властелинам Европы; чернь; украинско-русская война 1658–1659 годов; гетманство наследственное; Сечь Запорожская; воеводы московские; Выговский Иван; Барабаш Яков; Пушкар Мартын; Немирич Юрий; Балабан Дионизий; Верещака Прокоп; Хмельницкий Юрий.

УДК 94(477)"16"

Lydia SUKHICH

To the 350th anniversary of the Konotop battle of 1659.

The Ukrainian-Russian war of 1658–1659: causes and preconditions

An article is devoted to hetman Ivan Vygovskyi – the continuer of the Bogdan Khmelnytskyi's internal and foreign policy. Ivan Vygovskyi's hetmanate took place in difficult conditions of struggle against internal opposition headed by ataman Zaporizka Sich Yakiv Barabash and Poltava colonel Martyn Pushkar. The considerable attention is paid on the Ukrainian-Russian relations. Ivan Vygovskyi was the only hetman who had not waived the Cossacks Ukraine interests and that was the reason why the Moscow party could not conclude contractual articles with him. It also became a principal cause of the Ukrainian-Russian war in 1658–1659 which has come to the end with a victory of the kozaks and Tatar army in Konotop battle of 1659.

Keywords: opposition; contractual articles; hetman elections, 1658 Gadiatsk agreement; Konotop Battle of 1659; foreman's councils; the Manifesto on behalf of Voysko Zaporizke to Europe owners; common people; the Ukrainian-Russian war of 1658–1659; inherited hetmanate; Sich Zaporizka; Moscow voivodes; Vygovskyi Ivan; Barabash Yakiv; Pushkar Martyn; Nemyrych Yuriy; Balaban Dionoziy; Vereshchaka Prokip; Khmelnytskyi Yuriy.

UDK 94(477)"16"